

ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNDE TIP DİLİNİN OLUŞUMU VE ÖZELLİKLERİ

Şaban DOĞAN*

ÖZET

Özel diller, toplumda bireyin içinde bulunduğu sınıfa, yaşa, özellikle de mesleğe göre şekillenen dillerdir. Daha çok terimler, alıntı kullanımlar ve bilgin sözcüklerine dayanması bakımından özel diller içerisinde en dikkat çekici olanları hiç şüphesiz meslek dilleridir. Eski Oğuz Türkçesi ve onun devamı olan Osmanlı Türkçesi eserlerinin de özel diller açısından değerlendirilmesi bahse konu dönemlerin dil kullanımı üzerine ilginç sonuçlar verebilir. Bu çalışmada 14. ve 15. yüzyıllarda kaleme alınmış telif ve tercüme ilk tıp metinleri ışığında Eski Oğuz Türkçesi bünyesinde şekillenen tıp dili ve özellikleri üzerine tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özel Diller, Eski Oğuz Türkçesi, Tıp Dili.

THE FORMATION AND CHARACTERISTICS OF MEDICAL LANGUAGE IN OLD OGHUZ TURKISH

ABSTRACT

Exclusive language are the languages which are shaped according to the class, age and particularly profession of an individual in certain societies. It is of no doubt that amidst exclusive languages, language of profession is the one that attracts utmost attention since it is mostly based on terms, quotes and wise words. An evaluation of Ottoman Turkish works that succeeds Old Oghuz Turkish within the context of exclusive languages might reveal some interesting findings concerning the use of language in particular periods. Under the light of original medical compilations and translations written in

* Dr., Sakarya Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü
saband@sakarya.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

the 14th and 15th centuries, present study shall make deductions and evaluations about medical language and its characteristics that were shaped within the body of Old Oghuz Turkish.

Key Words: Exclusive Language, Old Oghuz Turkish, Medical Language

“Dilcilerin grup dili ya da özel dil adını verdikleri diller, bir toplumda bireyin içinde bulunduğu sınıfa, yaşa, özellikle mesleğe göre şekillenen dillerdir (Aksan, 2007:86).” şeklinde tanımlanan özel diller hakkında Necip Üçok: “*Grup dili olarak da adlandırılan ve toplumda bireyin içinde bulunduğu yaşa, topluluğa ve özellikle de mesleğe göre şekillenen dillerdir. Özel diller hiçbir zaman suni olarak yapılmış değildir; onlar tabî dil şartları altında vücut bulurlar. Çünkü herhangi bir maksat gözetilerek yaratılmamışlardır; yani muayyen bir zümrenin kendi aralarında anlaşmaları için meydana gelmişlerdir* (Üçok 2004:171).” şeklinde bir tespitten sonra bu dillerin kelimelerinin teknik ve fennî adlandırma, icatların yarattığı yeni kelimeler ve edebî yenilikler olmak üzere üç kaynağı olduğunu vurgulamış ve teknik adlandırma ile icatlar sonucu ortaya çıkan sözcüklerin önce sırf bilgin tabakasının malıyken daha sonra bütün bir dil birliğinin malı olduğunu; edebî yenilikler sebebiyle dile katılan sözcüklerinse bazen sadece bilginlerin malı olarak da sürüp gittiğini ifade etmiştir.

Tanım ve açıklaması nasıl yapılırsa yapılsın özel dillerin standart dili kaynak aldığı ancak ses, şekil ve söz dizimi bakımlarından standart dilden bazı farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple çalışmada taranan metinlerin ses ve şekil özellikleri, söz varlığı ve söz dizimi bakımlarından dönemin standart dilinden farklı yönlerini ortaya koymak asıl amaç olacaktır. Zira dönemin tıp metinlerinde standart Oğuz Türkçesinden farklı yönlerin tıp dilinin temel özellikleri olduğu değerlendirilmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Bu çalışmada amaçlanan, ilk dönem tıp ürünleri olarak kabul edilen bu eserlere ‘özel dil’ (tıp dili) çerçevesinden bakarak Eski Oğuz Türkçesinde tıp dilinin oluşumunu ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi bakımlarından kısaca değerlendirmek, Oğuz Türkçesi tıp dilinin ilk dönemi olarak nitelenebilecek bu dönemin tıp metinlerindeki dil kullanımını; ses, şekil ve cümle yapılarını tespit etmeye çalışmaktır.

Eserlerdeki dil kullanımına geçmeden önce Eski Oğuz Türkçesi tıp dilinin temelini oluşturan tıp anlayışı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Zira Anadolu’da ilk Türkçe yazılı ürünlerini 14. yüzyılda vermeye başlayan Türk tıbbının kökleri 11. yüzyıla, Büyük Selçuklulara kadar uzanır. Ancak gerek Büyük Selçuklular gerek Anadolu Selçukluları Döneminde verilen eserlerin dili Arapça ve Farsçadır. Büyük Selçuklular ve Atabeyleri döneminde tıp eğitimi, sağlık hizmetleri ve sosyal yardım için bazı kuruluşların meydana getirildiği (Şehsuvaroğlu, 1984:15) bilinmektedir. Ayrıca yine Büyük Selçuklular zamanında usta-çırak ilişkisiyle dârüşşifâlarda birçok hekim yetiştirilmiştir. Anadolu’nun Türkler tarafından yurt tutulması ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurulmasından sonra bu coğrafyada birçok dârüşşifâ inşâ edilmiş, Mardin, Sivas, Kayseri, Amasya, Tokat gibi şehirlerdeki dârüşşifâlarda bir taraftan tedâvi hizmetleri verilirken diğer taraftan da yeni hekimler yetiştirilmiştir. Ekmeleddin bin Müeyyed el Nahcivânî, İbrahim Gazanfer, Sadri Konevî ve Fazlullah Reşîdüddin bu dönemin meşhur hekimlerindendir (Şehsuvaroğlu, 1984).

Birçok bilim kolu gibi Eski Oğuz ve onun devamı olan Osmanlı tıbbı da Selçuklu’nun devamı niteliğindedir. Osmanlı tıbbının bu özelliği kullanılan dil bakımından değil anlayış bakımındandır. Yani Anadolu’da şekillenen Eski Oğuz Türkçesi tıp dilinin dayandığı tıp anlayışı Büyük Selçuklular’a kadar gitmektedir. Anadolu’da Oğuz Türkçesine dayalı tıp dili, Büyük Selçuklulardan Anadolu Selçuklularına onlardan da Beylikler Dönemi ve nihâyet

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Osmanlı tıbbına kaynaklık eden tıp anlayışının Oğuz Türkçesine yansımından ibarettir. Selçuklu tıbbı da İslâm tıbbının devamı niteliğindedir ve İslam tıbbı da Türk tıbbı gibi tercümeyle başlamıştır.

Arap orduları 638’de Cündişâpûr’da gelişmiş bir tıp okulu ve hastaneyle; 642’de büyük bir bilim ve araştırma merkezi olan İskenderiye’de antik Mısır ve Yunan medeniyet bilimsel mirasıyla karşılaştılar. Cündişâpûr Hastanesi doktorlarından Buhtîşû ailesi bir taraftan Bağdat sarayının özel hekimliğini yaparken diğer taraftan tercüme işleriyle uğraştılar (Bayat, 2003:173). Kısa sürede antik dünyanın temel eserlerinin Arapçaya çevrilmesi İslâm tıbbında büyük bir atılımın meydana gelmesine yol açmıştır (Bayat, 2003:174). Arapçaya tercümesi yapılan ve şerh edilen ilk eserler arasında Galenos (Câlinûs)’un eserleri önemli yer tutmaktadır (Ronan, 2005). “Tercümeler bilhassa Sabit bin Kurra tarafından Bağdat’ta yapılmıştı. Kosta bin Luka ve İshak bin Huneyn gibi diğer hekimler, yine başta Galenos’un eserleri olmak üzere Süryâniceden ve Yunancadan tıbbî eserler çevirmişlerdi (Ronan, 2005:262).”

İslâm tıbbı 9. yüzyıldan itibaren Ebubekir el-Râzî, İbni Sînâ ve Zehrâvî’nin çabalarıyla tercüme karakterinden kurtularak Batı’nın da örnek aldığı bir seviyeyi yakalamıştır. İslâm tıbbının Eski Yunan eserlerinin tercümesiyle, Anadolu Türk tıbbının da bu geleneğin devamı niteliğindeki Selçuklu tıbbıyla ve tercümelerle başlamış olması eserlerdeki Arapça, Farsça ve hatta Grekçe terim yapılarını açıklar niteliktedir.

Çalışmada Eski Oğuz Türkçesi bünyesinde şekillenen tıp dilinin ilk dönem eserlerinden olan Tuhfe-i Mübârizî, Edviye-i Müfrede, Müntahâb-ı Şifâ, Mücerreb-nâme, Terceme-i Akrebâdîn, Kitâbü’l-Mühimmât ile 17. yüzyılın seçkin tıp metinlerinden Gâyetü’l-Beyân fî Tedbir-i Bedeni’l-İnsân adlı eserler incelenmiş ve Eski Oğuz Türkçesi tıp dilinin özellikleri ortaya konmaya

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

çalışılmıştır. Taranan bu eserlere ek olarak dönem ürünlerinin söz varlığını ortaya koyan çalışmalardan da faydalanılmış; bitki adları konusunda Zafer Önler'in (Önler, 1990, 2004); organ adları konusunda Meriç Güven'in (Güven, 2010), genel sağlık terimlerinde yine Zafer Önler (Önler, 1985)'in çalışmalarından da faydalanılmıştır. Taramalar neticesinde elde edilen malzemenin tasnif ve yorumlanmasına geçmeden önce eserleri kısaca tanımak yerinde olacaktır:

Edviye-i Müfrede: Yazılış tarihi (1387) bilinen ve Türkçe olarak kaleme alınan ilk tıp eseri olan Edviye-i Müfrede İshak bin Murad tarafından yazılmıştır. İçerik olarak dört bölümden oluşan eserin ilk iki bölümünden sonra Cürcânî'nin Zahir-i Harzemşâhî'sinden ve İbni Sinâ'dan alınma makaleler eklenmiş, sonuna eklenen Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü ise eserin IV. Bölümünü meydana getirmiştir. Çalışmada Mustafa Canpolat ve Zafer Önler tarafından işlenen metin kullanılmıştır (Canpolat, Önler 2007).

Tuhfe-i Mübârizî: İbni Sinâ'nın Kanun adlı eseri esas alınarak yazılmış olan eser Hekim Bereket tarafından ilk olarak Lübâbü'n-Nühab adıyla Arapça olarak yazılmış, ardından yine kendisi tarafından Farsçaya ve nihayet Türkçeye çevrilmiştir. Tuhfe-i Mübârizî'nin yazıldığı dönem hakkında kesin bilgi yoktur. Hekim Bereket'in 13. yüzyıl tabiplerinden olduğunu, dolayısıyla da eserinin 13. yüzyıla dâhil edilmesi gerektiğini ifade edenlerin yanısıra (Canpolat, Önler 2007:9), (Bayat, 2003:232), 14. yüzyıl hekimlerinden olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır (Özçelik, 2001:2), (Şehsuvaroğlu, 1984:27). Çalışmada Binnur Erdağı tarafından işlenen metin kullanılmıştır (Erdağı 2000).

Müntahâb-ı Şifâ: 14. yüzyılın önemli hekimlerinden olan Hacı Paşa tarafından kaleme alınmış önemli bir eserdir. Hacı Paşa eserlerinin çoğunu Arapça olarak yazmıştır. Türkçe eserlerinin tamamı da Arapça yazdığı eserlerin Türkçeye tercümesidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Müntahâb-ı Şifâ adlı eser yazarın Kitâbü's-Sa'âde ve'l-İkbâl 'alâ Erba'a Akvâl adlı Arapça eserinin Aydınöğlu'nun isteği ile kısaltılarak Türkçeye çevirisidir (Önler 1999:11). Çalışmada Zafer Önler tarafından işlenen metin kullanılmıştır (Önler 1990, 1999).

Mücerreb-nâme

Mücerreb-nâme Sabuncuoğlu'nun 1468 yılında yazdığı önemli eserlerinden biridir. Eserinde denemiş olduğu ilaçların yapışlarını anlatan Sabuncuoğlu, yazmanın giriş bölümünde eserini çevresindeki hekimlerin ve arkadaşlarının isteği üzerine uzun yılların bilgi birikimini bir araya getirerek oluşturduğunu ifade etmektedir. On yedi bâb olarak tertip edilen ve tıpta kullanılan ilaçların merhem, şurup, hap, macun, yakı vb. hazırlanış şekillerine göre tasnif edildiği Mücerreb-nâme'nin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Kitaplığı A.3729 numaralı nüshası taranmıştır.

Terceme-i Akrabâdîn

Cürcânî lakabıyla tanınan büyük İslâm hekimlerinden Zeyneddin Ebu'l-Fazl İsmail bin Hüseyin Cürcânî'ye ait Zahîre-i Harzemşâhî adlı Farsça eserin akrebâdîn kısmının tercümesidir. Akrebâdîn Yunanca "graphizon" sözcüğünün Arapça ve Farsçaya geçmiş biçimidir ve sözcük anlamı ilaç hazırlanış şekillerini içeren kitap demektir. Eser hicrî 858 mîlâdî 1454 yılında tercüme edilmiştir. Sabuncuoğlu'nun eserdeki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla yakın çevresinden bazı kimseler tıp kitaplarının genellikle Arapça ve Farsça olması ve Anadolu insanının genelinin bu dilleri bilmemesi sebebiyle kendisinden Türkçe bir krâbâdîn yazmasını rica etmişler, o da mevcut tıp kitaplarının akrebâdîn kısımlarını inceleyerek Zahîre-i Harzemşâhî'yi beğenmiş ve onun akrebâdîn bölümünü tercüme etmiştir. Zahîre-i Harzemşâhî'yi seçme sebebini ise ilaç terkiplerindeki mükemmellik ve eserde ölçü ile bedel için ayrı bölümlerin bulunması şeklinde açıklayan Sabuncuoğlu aslen 31 bâb olan esere iki bâb da kendisi ekleyerek eseri toplam 33 bâba

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

tamamlamıştır. Çalışma için tarafımızdan işlenen metin kullanılmıştır (Doğan, 2009).

Kitâbü'l-Mühimmât

Muhtemelen 15. yüzyılda yazılan ve müellifi bilinmeyen eser, on farklı tıp kitabının tercümesiyle meydana getirilmiştir. İki ana bölümden oluşan eser bazı hastalıkların teşhis ve tedavisinin anlatıldığı ve birçok kitap ve hekim adının yer aldığı önemli bir eserdir. Kitâbü'l-Mühimmât Sadettin Özçelik tarafından işlenmiş (Özçelik, 2001) ve çalışmada da bu metin kullanılmıştır.

Gâyetü'l-Beyân fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsân: İslam'ı seçmiş, Halep'in tanınmış Hristiyan kökenli ailelerinden birinin oğlu olan ve Salih bin Nasrullah olarak da bilinen İbni Sellum el-Halebî tarafından 1664 yılında kaleme alınmış bir eserdir. Eser, pratik bir el kitabı niteliğindedir ve oldukça sade bir dille yazılmıştır. Yurt içinde ve yurt dışında tespit edebildiğimiz 137 nüshasının bulunması eserin devrinin tanınan ve değer verilen bir ürünü olduğunun göstergesidir. Çalışmada Zekiye Gül Elbir tarafından işlenen metin kullanılmıştır (Elbir, 2000). Eser çalışmada karşılaştırma için kullanılmış, bu sayede ilk dönemdeki tıp dili ile 17. yüzyıldaki tıp dilinin karşılaştırması yapılmaya çalışılmıştır.

Taranan metinlerden elde edilen malzeme Ses ve Yapı Bilgisi Özellikleri, Söz Varlığı ve Söz Dizimi olmak üzere üç başlıkta değerlendirilecektir:

1. Ses ve Yapı Özellikleri: İlk dönem tıp ürünleri ses bilgisi bakımından Eski Oğuz Türkçesi ile farklılık arz etmez ancak yapı bilgisinde aynı şeylerin söylenmesi mümkün değildir. Eski Oğuz Türkçesi eserlerindeki karakteristik ekler bu eserlerde de vardır ancak bu eserlerde bazı eklerin neredeyse hiç kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum muhtemelen tıp eserlerinin verildiği bölge ağzlarıyla ilgilidir. Tıp metinlerinin çok büyük bölümü Germiyanogulları ve Aydınogulları beyliklerinin hâkim olduğu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

coğrafyada yazılmıştır. Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarının bu bölgeye yerleşenlerinde bu eklerin kullanılmıyor olması ya da az kullanılıyor olması bahse konu eserlerde bu eklerin kullanılmamasının sebebi olabilir.

Eski Oğuz Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmaların yetersizliği konuyla ilgili iddialı tespitler yapmayı mümkün kılmamaktadır. Eski Oğuz Türkçesinin ağızları ve bu ağızların sınıflandırılmasıyla ilgili yapılan çalışmalar henüz beklenen düzeyde değildir ve mevcut çalışmalar da ağız bölgelerinin tespitinde şekil bilgisinden ziyade ses bilgisi verilerine ağırlık vermektedir (Karahan, 2006; Develi, 2008). Belki iddialı bir ifade olacak ancak müstensihlerin ses bilgisi hususunda kendi ağız özelliklerini esere yansıtma daha serbest davrandıklarını, kendi ağız özelliklerini esere yansıtmakta mahsur görmediklerini ancak şekil bilgisinde durumun değiştiğini; şekil bilgisi hususunda istinsah ettikleri eserin aslına bağlı kalmayı tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

Örnek olması açısından taradığımız metinlerden Akribâdîn tercümesinin geç dönem istinsahlarından (8 Eylül 1674) olan Süleymaniye nüshasında (Fatih Kitaplığı 3536) Eski Oğuz Türkçesi şekil özelliklerinin tamamı görülmektedir. Eserin Mehmed bin Ali Muzaffer tarafından 1476 yılında istinsah edilen nüshasıyla Süleymaniye nüshası arasında şekil bilgisi bakımından fark yok gibidir. Ancak ses bilgisi bakımından durum farklıdır. Eserin Topkapı nüshası Hayati Develi (Develi, 2008) tarafından yapılan tasnif çalışması dikkate alınacak olursa iç sesteki -k->-h- değişmesi (A. 2124 6a/6: hōş koḫulu) bakımından ikinci ağız grubuna dâhil edilirken bu ses değişmesinin olmadığı (Fatih Kitaplığı 3536 8a/1: hōş koḫulu), kelime başında b>p ve k>g değişmelerinin olduğu Süleymaniye nüshası ise birinci ağız grubuna dâhil edilmelidir.

Ses bilgisi bakımından farklı ağız gruplarına dâhil edilen bu iki nüsha şekil bilgisi bakımından farklılık arz etmemektedir. Bunun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

sebebi yukarıda da izaha çalıştığımız gibi müstensihin ses bilgisinde kendi ağız özelliğini esere yansıtırken şekil bilgisinde asla sadık kalma endişesi olmalıdır. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu konuda iddialı tespitler yapmak için erken olduğu kanaatindeyiz.

Taradığımız metinlerde Eski Oğuz Türkçesinin tipik eklerinden olmasına rağmen tıp metinlerinde kullanılmayan ya da çok az kullanılan ekler bulunmaktadır:

1.1. –IsAr Gelecek Zaman Eki: Eski Oğuz Türkçesinin en işlek gelecek zaman eki olan **–IsAr** (Gülsevin, 2004:128) taranan metinlerinde kullanılmamıştır. Bu durumu tıp metinlerinde konuları gereği daha çok istek ve görülen geçmiş zamanın tercih edilmesi, gelecek zamanın kullanılmamasıyla açıklamak mümkündür ancak bu metinlerde Eski Oğuz Türkçesinin diğer gelecek zaman eklerinin az da olsa kullanılmış olması bu düşüncüyü çürütür niteliktedir. Tıp metinlerinde gelecek zaman için **–IsAr** değil **–A** ve **–AcAk** ekleri kullanılmıştır: şol kişiye ki buhrân gel-**ecek**-dür tarlığanur (MŞ. 16a/5); tamām buhrânı ol-**acak**-dur ya tamām buhrân eyleyüpdür (MŞ. 16a/6); kıssâ’ü’l-ħimâr ħâzır olmasa anuñ bedeli rubb-ı helîle yâ rubb-ı türbüd koyalar rubblaruñ şıfatları maħallinde añıl-**a** (anılacak, zikr edilecek) (A. 145b-16); ve dañı şol otlar kim aña katıl-**acak**-dur ‘uşârelerden ve ğayrı nesnelere evvel mûm-ı revġanı havâna koyup otları az az kıatalar (A. 20a/3-6)

1.2. Birinci Tekil ve Çoğul Kişi Ekleri (-vAn, -vUz): Zamir kökenli kişi eklerinden olan birinci tekil kişi eki **-vAn** ve birinci çoğul kişi eki **-vUz** ekleri de Eski Oğuz Türkçesinin karakteristik eklerindedir. Bu iki ekten sadece **-vUz** EM.de bir kez kullanılmış, **-vAn** ekine metinlerde rastlanmamıştır: édevüz (EM. 24a/1).

1.3. –UbAn Zarf-fiil Eki: Eski Türkçedeki **–p** zarf fiil ekinin genişletilmiş şekli olan bu eke de taranan metinlerde rastlanmamıştır.

Tıp metinlerinde şekil bilgisi bakımından dikkat çeken bir husus da **–IA** zarf yapım ekinin dönemin diğer ürünlerine oranla daha

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

fazla kullanılmış olmasıdır. Bu ekle ilgili olarak Eski Oğuz Türkçesi Devresine ait eserlerin tamamında -pek çok eserde sıklıkla rastlanan kelimeler dışında- görülmemesinden hareketle, çekim eki sıklığında kullanılan eserlerde belli ağız özelliğini temsil edebileceğine (Duman, 2008:355) ilişkin görüşler dikkat çekicidir. Tıp metinlerinde çekim eki sıklığında kullanılan bu ek de tıp metinlerinin verildiği ağız bölgeleriyle ilgili olabilir: **acla** Aç karnına, aç olarak. (A. 132b/13, EM. 20b/13, KM. 5a/10, M. 19b/12, MŞ. 5a/11, TM. 36a/5); **tokla** Tok karnına, tok olarak. (A. 132b-13, EM. 58a/1, KM. 4b/15, MŞ. 115a/7); **yaşıla** Yaş olarak. ‘ba‘zılar eskîl kurumadın komışlardur yaşıla arıdup ve toğrayup (A. 157b-4)’

Dönemlerinin diğer ürünlerinden farklılık arz eden yukarıdaki şekil özelliklerinin tıp metinlerinin yazıldığı ağız bölgeleriyle ilgili olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Ancak Eski Oğuz Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmaların yetersizliği konu hakkında iddialı tespitler yapmayı mümkün kılmamaktadır.

2. Söz Varlığı: Çalışmada tıp metinlerinde kullanılan terimleri merkeze alan bir yaklaşım sergilemenin uygun olacağı düşünüldü. Zira özel dillerin en dikkat çekici taraflarından birisi hiç şüphesiz terimler, terimlerin oluşturuluş şekilleri ve kullanılışlarıdır. Eserlerin söz varlıkları kendi içerisinde sınıflandırılarak bitki adları, hayvan adları, organ adları, hastalık adları, ölçüler ve diğer sağlık bilgisi terimleri olmak üzere altı başlık altında toplandı. Her başlık kendi içerisinde değerlendirilerek terimlerin kuruluş ve kullanılışları üzerinde tespitler yapıp bu terimlerin kökenleriyle ilgili istatistiksel bilgiler verildi ve karşılaştırmalar yapıldı.

2.1. Bitki Adları: Tıp metinlerinde bitki adları çok özel ve önemli bir yer teşkil etmektedir. Bilinen ilk ilaç formülleri kitabı (Kramer, 2009:86-91) da dâhil olmak üzere eski tıp metinlerinde ilaç terkipleri hazırlanırken ana ham maddenin bitkiler olması tıp metinlerini bitki adları bakımından zengin birer kaynak durumuna

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

getirmektedir. “Bitkilerin tıpta ilaç olarak kullanılması, bitki adlarını bir tıp ve eczacılık terimi durumuna getirmiş, bu nedenle de bitki adları üzerine yapılan çalışmalar botanik biliminin sınırlarını aşarak farklı bilim alanlarının inceleme konusu olmuştur (Önler, 2004:276).” Taranan metinlerde hem Türkçe kökenli hem de alıntı birçok bitki adı yer almaktadır.

Metinlerde bir bitkinin farklı dillerdeki isimlerini bir arada görmek mümkündür. Yani aynı eserde bir bitkinin hem Türkçe hem Arapça hatta Farsça adları bulunabilmektedir (**alma** <T. Elma (A. 43b/5) ~ **sīb** <Far. Elma (A. 94a/1) ~ **tuffāḥ** <Ar. Elma (A. 154a/8). Hekimler eserlerinde birçok bitkinin farklı dillerdeki karşılıklarını yan yana kullanmış ve bazen bitkinin hangi dilde hangi adı aldığını da vurgulamışlardır: **ebem gömeci** dedükleri ot ki fārsīce adı **ḥūrperestdür** ve **penirekdür** ve ‘arabca aḡa **ḥubāzī** dērler (EM. 1b/13-2a-1); **uruz otı** ki pārsīce adı **būstān-efrūzdur** ve **ḥayyū’l-‘ālem** daḡı dērler (EM. 4b/15-5a/1); **eşek turpı** ki ‘arabca **kıṣā’ū’l-ḥimār** dērler (EM. 6a/2); **aḡu aḡacı** aḡa fārsīce **ḥarzehre** ve ‘arabca **dıflī** dērler (EM. 6b/2); **kuzgun otı** ki ‘arabca **serḥas** dērler (EM. 29a/13); **ḥabb-ı serḥes** ki aḡa **kuzgun otı** dērler (MŞ. 93b/5-6); **dehmsüt** ki aḡa ‘arabca **şeceretü’l-gār** dērler ve türkice **defnī aḡacı**dur (MŞ. 69a/3); **rū’nās** ki ‘arabca **fūvve** dērler (A. 56b/13); **ebū celsā şancārdur** ‘arabca **ḥassū’l-ḥimār** dērler türkce **eşek mārūlı**dur (A. 274b/10); **şīl nūcmedür** pārsīce **bīd-i giyāḥ** dērler türkce **ayruḡ kökidür** (A. 276a/9-10); **buḥūr-ı meryem** ki türkice **deve ḡabanı** dērler (MŞ. 39b/9); **gāvzubān** şuyıyıla ki türkce **şıḡır dili** dērler (MŞ. 10b/4).

Hekimlerin bitkilerin farklı dillerdeki adlarını aynı eserde kullanması ve hatta aynı satırda diğer dillerdeki adını vermesi bitkiyi belirginleştirme düşüncesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Hekimler bu eserleri okuyacak, bunlardan faydalanacak kişilerin bitkinin bir dildeki adını bilemeyeceği düşüncesinden hareketle farklı dillerdeki adlarını da vermiş olmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Türkçede karşılığı olmayan (ya da hekimlerin Türkçesini bilmediği) bazı bitkiler verilirken bitkinin yabancı dillerdeki adıyla birlikte açıklaması da aktarılmıştır: **fā'ü'l-mā'** bu ot şu üstünde olur köki olmaz uçucuğ olur biri birine yapışur anı döğüp kılıç ve bıçak zahmına vursalar oñulda (MŞ.143b/1-2).

Taranan eserlerde bitki adlarının Türkçe, Arapça, Farsça ve Grekçe kökenli oldukları görülmüştür. Bu dillerin dışında Terceme-i Akribâdîn'de [**kürneb** <Sür. Lahana, top lahana, göbek lahana (*Brassica oleracea*) 131b/16; **şāsāliyūs** <Sür. Baldıran otu (*Conium maculatum*) 24a/16; **ceşān** <Sür. “hezār-ı ceşān” Ören gülü, ak sarmaşık. (*Viburnum gallorum - vitis nigra*] az sayıda Süryanice; Gâyetü'l-Beyân fî Tedbir-i Bedeni'l-İnsân'da da Batı dillerinden geçme birkaç bitki adı bulunmaktadır (**vişne** <Sl. Vişne (BTS) (GB. 103a/8); **portakal** <Fr. Portakal (BTS) (GB. 63b/4); **şāşafrās** <Fr. Būvāmiye olarak bilinen ve kutsal olduğuna inanılan bir ağaç. 78a/14; **sālviyā** <Fr. Adaçayı. 220b/13).

Metinlerdeki bitki adlarının köken bakımından Türkçe bitki adları ve alıntı bitki adları olmak üzere iki başlıkta değerlendirmek mümkündür:

2.1.1. Türkçe Bitki Adları: Türkçe bitki adları alıntı bitki adlarına göre yüzde olarak oldukça düşüktür. A. dışında taranan eserlerde Türkçe kökenli bitki adlarının oranı %16-%28 arasındadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Grafik I). Bu oran A.da daha da düşüktür (%7). Bu durum eserin farmakolojik özelliği ve tercüme olmasıyla açıklanabilir. Eserin bitki adları bakımından zengin (560) bir dil malzemesine sahip olması ve tercüme yapan Sabuncuoğlu'nun bu bitkilerin tamamının Türkçe karşılığını bilmiyor olması ihtimali de gözden ırak tutulmamalıdır. Sabuncuoğlu'nun telif eseri olan Mücerreb-nâme'de Türkçe bitki adlarının %23 olması da A.daki düşük oranın sebebini eserin tercüme niteliğine bağlamanın yerinde olacağını göstermektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Eserlerdeki Türkçe bitki adlarının bir kısmı Türkçenin tarihî dönemlerinde var olan; kalanıysa çeşitli sebeplerle tarihî metinlere alınamayan ya da muhtemelen Türklerin İslâm tıbbı ile irtibata geçtiği dönemlerden sonra anlam aktarması yoluyla dile kazandırılan bitki adlarıdır.

Tercüme sözcük veya *anlam aktarması* olarak isimlendirilen sözcükler, aynı dil ailesi içinde yer almayan diller arasındaki alıntı türlerinden olup “kelimenin anlamının morfem morfem alıcı dile aktarılarak, verici dilin anlam örgüsünün özelliğini taşıyan, alıcı dilin ses ve yapılarıyla karşılanan alıntılardır (Karaağaç, 2009a:143).” Anlam aktarmaları başka dillerden yapılan alıntılar olarak nitelendirilse de aktarmada kullanılan sözcüklerin dilin kendi sözcükleri olmasından hareketle bu türden yapıları yabancı kabul etmek çok da doğru değildir. Bu duruma dikkat çeken Doğan Aksan anlam aktarmalarıyla ilgili olarak “Her ne kadar yabancı anlam alınıyorsa da dilin kendi söz unsurları vasıtasıyla anlatıldığından dilin iç formunda pek büyük bir değişiklik meydana gelmiş sayılmaz (Aksan, 1961:263).” ifadeleriyle bu yapıların yabancı sayılamayacağını vurgulamıştır.

Çalışmada anlam aktarmaları dilin kendi sözcükleriyle meydana getirilmiş oldukları için Türkçe kabul edilmiş ancak kaynaklarının yabancı olması münasebetiyle de Türkçe kökenli sözcüklerden farklı değerlendirilmelerinin uygun olacağı düşünülerek ayrı başlığa alınmıştır. Yerlileştirmenin en uç noktası olarak değerlendirilen anlam aktarmaları ağırlıklı olarak tercüme niteliği taşıyan ilk dönem tıp metinlerinde sadece bitki adlarında değil birçok terim grubunda görülmektedir. Bitki adları dışındaki anlam aktarmalarına diğer bölümlerde değinilecektir.

Anlam aktarması yoluyla oluşturulduğu düşünülen bitki adları da yapı bakımından yarı çevirme ve tam çevirme olarak iki gruba ayrılmış; dolayısıyla da tıp metinlerindeki Türkçe bitki adları,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Türkçe kökenliler, yarı çevirme sözcükler ve tam çevirme sözcükler olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir:

2.1.1.1. Türkçe Kökenli Bitki Adları: Bunlar Oğuz Türkçesinin Arap ve Fars tıbbından alıntılama yapmadığı, Eski Türkçe Döneminden itibâren varlığı bilinen bitki adlarıdır. Taranan metinlerdeki bazı Türkçe kökenli bitki adları aşağıdadır. Tarafımızdan taranmayan Hazâinü's-Saâdât ve Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf'teki örnekler Zafer Önler'in çalışmasından (Önler, 2004) alınmıştır. Metinlerdeki Türkçe kökenli bitki adlarının tamamını vermenin çalışmayı gereksiz yere uzatacağı düşüncesinden hareketle sınırlı sayıda bitki adı seçilmiştir.

ağulu mantar Arap mantarı, zehirli mantar, domuz elması (*Terfesia*). (A. 280b/6); **alma** Elma (*Pirus malus*) (EM. 7b/2, GB. 14a/17, MŞ. 4b/3, Ydg. 14b); **anduz/andız** Andız otu (*İnula helenium*), (A. 280a/13, GB. 114b/7, KM. 28b/13, Ydg. 318b); **arduç** Ardıç ağacı ve yemişi (*Junperus*); (EM. 27b/7, GB. 299a/16, MŞ. 141b/1, Ydg. 176a); **arpa** Arpa (*Hordeum*); (A. 48b/14, EM. 19a/10, GB. 168b/4, KM. 7a/17, HS. 13, M. 20b/11, MŞ. 165a/4, TM. 45a/7, Ydg. 41a); **aşa soğanı/adalya soğanı:** Ada soğanı (*Urginea maritima*). (A. 157a/2, GB. 123a/3, KM. 13a/17); **ayıt** Ayıt otu, hayıt (*Vitex agnus-castus*). (EM. 41b/11, Ydg. 248b); **bögrülce** Börülce (*Vigna sinensis*). (EM. 10b/8, GB. 207b/8, KM. 29b/5, MŞ. 22a/1, Ydg. 260b); **bögürtlen** Bögürtlen (*Rubus caesus*). (EM. 41a/3, GB. 170a/13, KM. 33a/9, MŞ. 62a/13, Ydg. 316b); **buğday** Buğday (*Triticum aestivum*). (A. 37b/15, EM. 10a/13, GB. 52a/8, KM. 3b/13, M. 25a/2, MŞ. 16b/11, TM. 34a/15, Ydg. 138a); **burçak** Burçak (*Vicia ervilia*). (A. 140b/14, EM. 41a/10, GB. 245a/10, KM. 18a/15, MŞ. 22b/6, TM. 58b/12, Ydg. 326b); **çivit** Çivit otu (*İndigofera tinctoria*). (GB. 64b/12, HS. 14b, KM. 26a/13, Ydg. 323a); **çörek otu** Çöreotu (*Nigella damascena*). (EM. 13b/11, GB. 62a/4, HS. 30b, KM. 7b/15, M. 25b/4, MŞ. 43a/8, Ydg. 178a); **ebe(m) gömeci**

Ebegümece (*Malva sylvestris*). (EM. 1b/13, GB. 219b/12, KM. 45a/8, M. 37b/6, MŞ. 60a/10, Ydg. 42a); **egir** Kasıkotu, azakeğeri, hazambel (*Acorus calamus*). (EM. 41a/15, GB. 47b/17, KM. 43b/5, MŞ. 103a/5, TM. 57a/D, Ydg. 150a); **erük/erik** Erik (*Prunus dornestica*); (EM. 5a/14, GB. 190a/2, HS. 66b, M. 42a/4, MŞ. 187b/10); **güneyik** Hindiba (*Cichorium endiva*). (A. 58b/2, GB. 188b/10, Ydg. 108a); **günlük** Günlük ağacı ve bundan elde edilen zamk. (A. 50a/8, EM. 17b/15, GB. 126a/16, KM. 16b/12, M. 11b/8, MŞ. 153a/11, Ydg. 187b); **ısrırgan (diken)** Isırgan otu (*Urtica*). (A. 140b/14, EM. 40b/12, GB. 165b/6, KM. 29a/16, MŞ. 137a/10, Ydg. 186b); **igde** İgde (*Elaeagnus angustifolia*). (EM. 29a/14, GB. 47a/13, HS. 13b, KM. 46a/6, MŞ. 41b/5, Ydg. 205b); **kabak** Kabak (*Cucurbita*). (A. 143b/11, EM. 28a/15, GB. 89a/2, HS. 67a, KM. 4a/3, M. 36a/9, MŞ. 44b/11, TM. 53b/D, Ydg. 226b); **kamış** Kamış, saz (*Pharagmites australis*). (A. 232b/14, EM. 28a/15, GB. 295b/5, HS. 15a, MŞ. 68a/1); **kargu kamış** Beş metre kadar yükselebilen, çok yıllık ve otsu bir bitki (*Arundo donax*). (A. 280b/14); **kaşını** Kadiağacı, şeytanboku bitkisinden çıkarılan bir tür tıbbi zamk (*Ferula assa-foetida*); (A. 279a/6, EM. 29b/2, HS. 68a, MŞ. 63a/9); **kavun** Kavun (*Citrullus melo*). (A. 110b/17, EM. 6a/10, GB. 137b/16, HS. 65b, KM. 4a/1, MŞ. 77a/1, TM. 45b/10, Ydg. 30a). **kaya koruğu** Kayakoruğu (*Cedum acre*). (A. 280a/8, Ydg. 302b); **kaysı** Kayısı (*Prunus armeniaca*); (HS. 66b, GB. 89b/14, KM. 8a/13); **koruk** Olgunlaşmamış üzüm. (EM. 19a/15, GB. 195a/1, HS. 52b, KM. 16b/13, M. 33a/10, MŞ. 6a/12, Ydg. 32a); **pazu** Pazı, yabancı pancar (*Beta vulgaris*) (GB. 14a/8, HS. 24b, MŞ. 28a/8, TM. 29b/D, Ydg. 42a); **sarımsak/sarmısak** Sarımsak (*Allium sativum*). (A. 142b/13, EM. 21b/3, GB. 17a/17, HS. 12a, M. 12a/1, MŞ. 77a/4, TM. 49b/5, Ydg. 51b); **şarmaşık/ şarmaşuk** Sarmaşık (*Hedera helix*); (A. 232a/13, EM. 98a/4, GB. 173b/8, MŞ. 132b/4, TM. 15b/13; Ydg. 225a); **soğan** Soğan (*Allium cepa*). (EM. 64b/9, GB. 17a/17, KM. 32/14, M. 15a/13, HS. 66a, MŞ. 44a/11, Ydg. 10a); **sögüt** Sögüt (*Salix*). (A. 35b/5, EM. 22a/12, GB. 231b/10, MŞ. 132b/10, Ydg. 129a); **südlügen** Sütlegen (*Euphorbia peplis*); (A.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

280b/15, KM. 26a/13, MŞ. 19b/13, Ydg. 2a); **tomalan** Domalan, arapmantarı, keme (Tumer aestivum). (EM. 26b/8, KM. 29b/5, MŞ. 27a/9); **torak otı** Dereotu, rezene (Anethum graveolens); (A. 26a/11, EM. 42a/4, GB. 297a/4, HS. 60a, KM. 9a/15, M. 16a/2, MŞ. 71a/1, TM. 45b/10, Ydg. 51b); **uşak** Çadıruşağı otu ve bundan elde edilen zamk (Dorema ammoniacum). (A. 32a/10, GB. 64a/16, KM. 14b/4); **üzüm** Üzüm (Vites vinifera). (A. 32b/2, EM. 5b/7, GB. 14a/14, M. 31b/10, HS. 24a, MŞ. 4b/2, TM. 21b/5); **yarpuz** Yarpuz (Mentha pulegium) (A. 36a/15, GB. 109b/9, KM. 8a/3, M. 31a/13, MŞ. 44a/7, TM. 45b/9, Ydg. 52b); **yılğun/yelğun/ilğun** Ilgın ağacı ve yemişi (Tamarix tetrandra), (A. 212a/3, GB. 106a/6, KM. 18a/13, Ydg. 176a).

2.1.1.2. Yarı Çevirme Bitki Adları: Yarı çevirme kelimeler “genel olarak iki kelimedenden kurulu birleşik kelime, deyim gibi söz unsurlarında bu iki kelimedenden birinin çevrilerek, ötekinin olduğu gibi dile alınmasıyla meydana gelmiş çevirme kelimelerdir (Aksan, 1961:223).” Metinlerde bu yolla oluşturulmuş azımsanamayacak kadar bitki adı bulunmaktadır:

acı küst Acı kunduz hayası. (A. 245a/11, KM. 28b/12) ~ **küst-ı mürr/küstü'l-mürr** (A.24a/12, KM. 25b/15) “**mürr** <Ar. Acı. (DL. 734)”; **aķ behmen** Beyaz kuduzotu (*Centaurea behen*) (A. 79a/6, M. 13b/4, MŞ. 105a/4) ~ **behmen-i ebyaz** (A. 11b/6, M. 13b/12) “**ebyaz** <Ar. Beyaz. (DL. 201)” ~ **behmen-i sipīd** (KM. 48a/1) “**sipīd** <Far. White (Stain. 653) ‘Beyaz’”; **aķ fulful** Beyaz biber, sarı, beyaz veya gri renkte olmasıyla beyaz biberden ayrılan biber. (A. 22a/11, M. 7a/12, MŞ. 48b/6) ~ **fulful-ı ebyaz** (A. 24a/13, M. 12b/10) “**ebyaz** <Ar. Beyaz. (DL. 201)”; **aķ ħardal** Ak hardal otu (*snapis alba*) (A. 35b/15, M. 14b/6, MŞ. 128a/4) ~ **ħardal-ı ebyaz** (A. 31b/6) “**ebyaz** <Ar. Beyaz. (DL. 201)”; **aķ şandal** Beyaz sandal ağacı (*santalum album*) (A. 93b/7, M. 29a/1, MŞ. 85b/15) ~ **şandal-ı ebyaz** (A. 109a/7) <Ar. Beyaz. (DL. 201)” ~ **şandal-ı sipīd** (A.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

238a/13) “**sipîd** <Far. White (Stain. 653) ‘Beyaz’”; **ğara fulful** Karabiber (A. 87a/2, MŞ. 102b/9) ~ **fulful-ı esved** (A. 21b/15,) “**esved** <Ar. Kara, siyah. (DL. 236)”; **ğara ħarbağ** Kara çöpleme (*Helleborus orientalis*) (A. 87b/2, KM. 14a/1, MŞ. 41b/9, TM. 56a/D) ~ **ħarbağ-ı esved** (A. 12a/2, M. 19a/8) “**esved** <Ar. Kara, siyah. (DL. 236)”, **ğara helîle** Helile otu, ağaç kavunu (*Terminalia*). (A. 60b/4, EM. 44b/9, KM. 14a/6, MŞ. 91b/11) ~ **helîle-i esved** (A. 96a/15, MŞ. 170a/2) “**esved** <Ar. Kara, siyah. (DL. 236)”, **ğızıl behmen** Kırmızı kuduzotu (*Statice limonium*) (A. 79a/8, M. 13b/4, MŞ. 43a/7) ~ **behmen-i aħmer** (A. 11b/5, M. 13b/12, MŞ. 185a/11) “**aħmer** <Ar. Kızıl, kırmızı. (DL. 17)”, **ğızıl şandal** Kırmızı sandal ağacı (*pterocarpus santalinus*), (A. 216b/4, MŞ. 118a/15) ~ **şandal-ı aħmer** (A. 106a/9) “**aħmer** <Ar. Kızıl, kırmızı. (DL. 17)”; **ğızıl tūder/tūderī/tūzerī** Turpgiller familyasından beyaz ve kırmızı türleri olan bir bitki, kızıl çalığıcı otu (*Capsella bursa-pastoris*). (A. 168a/15, KM. 31a/8, MŞ. 179a/8) ~ **tūder-i aħmer** (A. 92b/6) “**aħmer** <Ar. Kızıl, kırmızı. (DL. 17)”; **şaru helîle** Helile otu, ağaç kavunu (*Terminalia*). (A. 78a/1, EM. 44b/8, M. 10a/2, MŞ. 57b/9) ~ **helîle-i zerd** (A. 102b/17, M. 33a/5) “**zerd** <Far. Sarı. (DL. 1180)” ~ **helîle-i aşfer** (A. 61a/4, KM. 48a/5).

2.1.1.3. Tam Çevirme Bitki Adları: Tam çevirme sözcükler “yabancı dildeki söz unsurlarının her üyesinin, aslına uygun olarak, dilde onları tam karşılayan veya anlamca pek az değişiklik gösteren kelimelerle çevrilmesi yolu ile meydana getirilir (Aksan, 1961:215).” Metinlerde tam çevirme özelliğine sahip olduğu düşünülen bazı bitki adları şunlardır:

ağ soğan Beyaz ada soğanı. (KM. 29b, MŞ. 104a/14) ~ **eskîl-i ebyaz** (A. 157a/13) “**eskîl** <Ar. Ada soğanı. (ATL. 764), “**ebyaz** <Ar. Beyaz. (DL. 201).”, **dilkü taşığı** İtkasarı (*Orchis hircina*). (EM. 16a/15, KM. 25b/4, MŞ. 88a/14). ~ **ħuşyetü‘ş-sa‘leb** (A. 40b/12, KM. 25b/4, M. 15a/2, MŞ. 38a/3) **ħuşye** <Ar. Erkeklik bezi, haya (DL. 385), **şaleb** <Ar. Tilki (DL. 916); **dilkü üzümü/tilkü**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

üzümi İtüzümü (*Solanum nigrum*); (GB. 137b/16, KM. 3b/3; MŞ. 116b/15) ~ **'mebu's-sa'leb** (A. 105b/5, MŞ. 116b/15,) **'meb** <Ar. Üzüm (ATL. 1053), **sa'leb** <Ar. Tilki (DL. 916); **iki kardaş kanı** Kardeşkanı ağacı (*Calamus draco*), (GB. 50b/15, HS 9b, KM. 21b/9, MŞ. 51a/7, Ydg. 198b) ~ **demü'l-aḥaveyn** (A.118a/4, EM. 47b/9, GB. 50b/16, KM. 6b/1, M. 25a/7, MŞ. 173b/2) **dem** <Ar. Kan (DL.173) **aḥaveyn** <Ar. İki kardeş (DL. 14); **kunduz taşağı/hāyası** Cavşir otu (*Ferula elaochytris*) (EM. 6a/14, GB. 90a/17, MŞ. 58a/11, Ydg. 169b). ~ **cünd-i bīdester** (A. 12b/15, EM. 30a/2, GB. 90b/1, KM. 10a/12, M. 13b/5, MŞ. 114a/9) **cünd** <Far. "Gund" haya, taşak (BK. 299). **bīdester** <Far. Kunduz.; **kuş dili** Kuş dili bitkisi (*rosmarinus officinalis*). (KM. 29a) ~ **lisānū'l-'aşāfir** (A. 42a/1, EM. 66a/1, KM. 14b/4, MŞ. 179a/8) **lisān** <Ar. Dil. (DL. 552), **'aşāfir** <Ar. Serçe kuşları. (DL. 41); **şığır dili** Sığır dili (*Anchusa officinalis*) (EM. 25b/13; HS 14a; KM. 7b/14; MŞ 10b/3; Ydg. 106a) ~ **lisānū's-sevr** (A. 161b/17, EM. 49b/2, GB. 224b/2, KM. 11b/17, M. 19b/7, MŞ. 168b/5) **lisān** <Ar. Dil. (DL. 552), **sevr** <Ar. Öküz, boğa. (DL. 946); **teke sakalı** Tekesakalı otu (*Tragopogon porrifolius*) (EM. 12b/14; GB. 180b/2; MŞ. 143b/5) ~ **liḥyetü't-teys** (A. 22b/1, EM. 12b/14, GB. 238b/6, MŞ. 101a/14) **liḥye** <Ar. Sakal (DL. 552), **teys** <Ar. Teke (DL. 1104). Bu bitkinin İngilizce, *goatsbeard* ve Almanca *Ziegenbart* adları da aynı semantik yapıdırlar (Önler, 2004).

2.1.2. Alıntı Bitki Adları: Metinlerde Türkçe dışında Arapça, Farsça, Grekçe kökenli bitki adları da bulunmaktadır. Taranan metinlerin tamamında Arapça kökenli bitki adları diğer bitki adlarına oranla daha fazladır (A. %65, EM. %43, GB. %40, KM. %42, M. %41, MŞ. %37). Oranlara bakılacak olursa A. dışındaki eserlerde Arapça bitki adlarının kullanım oranları birbirlerine yakındır. A.nın Farsçadan tercüme edilmiş olmasına rağmen Arapça kökenli bitki adlarının ağırlıkta olması dikkat çekicidir. Eserlerdeki alıntı bitki adlarını Arapçadan sonra Farsça ve Grekçe takip

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

etmektedir (Ayrıntılı bilgi için bk. Grafik I). Metinlerde kullanılan bazı alıntı bitki adları şunlardır:

‘ākırkarhā <Ar. Pireotu, nezle otu (*Anacyclus pyrethrum*). (A. 35a/4, EM. 27a/6, GB. 82b/15, KM. 10b/10, M. 16a/3, MŞ. 172b/2); **amrūd** <Far. Armut (*Pirus communis*). (A. 68b/6, KM. 12a/3, MŞ. 35b/2); **ānisōn** <Far. <Gr. Anason (*Pimpinella anisum*). (A. 13a/13, EM. 16a/4, GB. 109b/11, KM. 3a/17, M. 38b/5, MŞ. 24a/10); **anzurūt** <Far. Gözotu (*Astragalus sarcocolla*). (A. 189a/1, GB. 119a/8, KM. 6b/1, M. 33a/2, MŞ. 173a/15); **asārūn** <Gr. Kediotu, asaron (*asarum europaeum*). (A. 13a/6, GB. 95a/14, KM. 8b/12, M. 16a/3, MŞ. 167a/1); **belādır/belādūr** <Far. Daha çok Hindistan’da yetişen kestaneye benzer bir ağaç ve o ağacın meyvesi (*Semecarpus anacardium*). (A. 47b/16, EM. 46a/2, KM. 14a/6, MŞ. 149a/5, TM. 54a/D); **belīle** <Far. Belile otu (*Bellerica myrobalan*). (A. 11a/13, EM. 46a/13, GB. 56b/16, M. 12a/6, MŞ. 38a/6); **bellūṭ** <Ar. Meşe ağacı, pelit (*uercus*). (A. 25b/5, EM. 10a/10, GB. 276b/12, M. 10b/6, MŞ. 100b/12); **benefşe** <Far. Menekşe (*Viola tricolor*). (A. 11a/3, EM. 6a/10, GB. 109b/17, KM. 3a/19, M. 37a/12, MŞ. 41b/3, TM. 59a/6); **besfāyic** <Ar. Bspaye (Polypodium vulgare) (A. 75b/5, EM. 44a/4, GB. 56b/2, KM. 4b/16, M. 30a/7, MŞ. 11a/12); **būzeydān/būzīdān** <Far. İtkasarı, tilki taşığı (*Orchis hircina*). (A. 65b/2, EM. 16b/1, GB. KM. 29b/2, MŞ. 105a/6); **cāvşīr** <Ar. Cavşir otu ve bundan elde edilen tıbbî zamk (*Ferula alaeochytris*). (A. 10b/16, EM. 6a/14, GB. 121b/6, KM. 13b/14, M. 28b/8, MŞ. 40a/4); **cevz-i bevvā/buvā** <Ar. Küçük Hindistan cevizi (*Cocus nucifera*) (A.10b/17, EM. 14b/4, GB. 62b/6, KM. 23a/13, M. 9a/4, MŞ. 171b/14); **çügündür** <Far. Pancar (*Bera vulgaris-folliora*). (A. 209a/15, EM. 36b/12, KM. 9b/3, MŞ. 55a/8); **eftīmūn** <Gr. Bağbozan, serent (*Cuscuta epythimum*). (A. 11b/17, EM. 6b/7, GB. 48b/2, KM. 26b/17, M. 19b/6, MŞ. 41b/4, TM. 59a/6); **encīr** <Far. İncir ağacı ve meyvesi (*Ficus carica*). (A. 126b/17, EM. 8a/1, GB. 210a/5, KM. 10a/16, M. 29b/10, MŞ. 151a/1, TM. 55a/D);

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

faṭrāsāliyūn <Gr. Yabani kereviz (*Petroselinum oreoselinum*). (A. 12b/13, GB. 108b/14, M. 19a/13, MŞ. 171a/10); **ferfiyān/ferfiyūn** <Ar. Sütleğen otu ve bundan elde edilen tıbbî bir zamk (*Euphorbia peplis*). (A. 11a/15, EM. 28a/15, GB. 119a/13, KM. 13b/14, M. 43a/3, MŞ. 94a/14); **gendenā/gendene** <Far. Yabani pırasa, dağ pırasası, sarı çiriş. (*Allium porrum poireacı*). (A. 9a/2, EM. 34a/4, KM. 15b/19, M. 29b/1, TM. 29b/D); **ḥabbetü'l-ḥazrā** <Ar. Menengiç ağacı ve meyvesi (*Pistacia terebinthus*). (A. 92b/5, EM. 35a/1, KM. 48a/2); **ḳaranfil/ḳaranful** <Ar. Karanfil (*Eugenia caryophyllata*). (A. 11a/11, EM. 9b/5, GB. 87b/2, KM. 45b/10, M. 7a/9, MŞ. 178b/4); **ḳaşabü'z-zerīre** <Ar. Eğir otu, azak eğiri. (*Acorus calamus*). (A. 27b/13, MŞ. 171b/1); **kemāfiṭūs** <Gr. Yer çamı (*Ajuga chamaepitys*). krş. ḥarb dutan, şanavber. (A. 69b/14, GB. 94b/4, KM. 48a/16); **kettān** <Ar. Keten bitkisi (*Linum usitissimum*). (A. 123a/11, EM. 18a/2, GB. 20b/4, KM. 5b/17, M. 27a/11, MŞ. 72b/12); **ḳırfa** <Ar. Amber kabuğu, tarçın ağacına benzeyen bir ağacın kabuğu (*Croton eluteria*). (A. 41a/7, KM. 18a/11, M. 36b/2, MŞ. 97a/10); **māzū** <Far. Mazı (*Thuya*). (A. 58b/14, EM. 36a/2, GB. 101a/5, KM. 9b/1, M. 20b/11, MŞ. 65a/1, TM. 52a/9); **nānḥuvāh** <Far. Anason (*Pimpinella anisum*). (A. 43b/14, EM. 34b/8, KM. 24b/7, M. 16a/1, MŞ. 109b/2).

2.2. Organ Adları: Metinlerdeki organ adları Türkçe (%65,71), Arapça (%27,85), Farsça (%5,71) ve Grekçedir (%1,14). Organ adlarında Türkçe kökenli sözcük kullanımında %78 ile KM. en yüksek orana sahipken; Türkçe kökenli sözcük kullanımının en düşük olduğu eser %57 ile A.dır (Ayrıntılı veriler için bk. Grafik II.). A.daki düşük oran eserin tercüme olması ile açıklanabilir. Sabuncuoğlu tercüme yapıırken temel organ adı olmayan sözcükleri de terim olarak düşünüp bu sözcüklere müdahale etmemiş olabilir.

Organın “Vücutun, belirli bir görev yapan ve sınırları kesin olarak belirlenmiş bölümü, uzuv (BTS).” Şeklindeki tanımından

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

hareketle deri, kemük, kıl vb. genel ifadeler tasnif dışı tutulmuş; bazı çalışmalarda organ adı olarak değerlendirilen diş çukuru, diş dibi vb. sözcükler de organ tanımıyla tam olarak örtüşmediği düşüncesiyle çalışmaya alınmamıştır. Taranan eserlerden EM.nin 69a ve 69b numaralı varaklarındaki bazı organ adlarının Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarını veren sözlük yazarın organ adlarını kullanım sıklığını gösteremeyeceğinden oranlara dahil edilmemiştir.

Oranlardan da görüldüğü üzere bitki adlarının aksine organ adlarında hekimler Türkçeyi tercih etmiş, temel organ adlarının hemen her zaman Türkçesini kullanmışlardır. Hekimler her ne kadar temel organ adlarında ağırlıklı olarak Türkçe kökenli sözcükleri tercih etseler de zaman zaman sözcüklerin diğer dillerdeki şekillerini de kullanmaktan geri durmamışlardır:

beyni <T. “Beyin” (EM. 37a/13, GB. 74a/12 ‘*beyin*’, KM. 11a/15, MŞ. 44b/2, TM. 14b/4) ~ **dimāğ** <Ar. “Beyin” (A. 52b/15, EM. 17a/3, GB. 28b/6, M. 4b/13, MŞ. 61b/15, TM. 39b/3); **boğazlağı** <T. “Hançere, gırtlak” (EM. P69b/9, KM. 19a/16) ~ **kirtlik** <T. “Hançere, gırtlak” (A. 280a/7) ~ **hançere** <Ar. “Hançere, gırtlak” (A. 51a/14, EM. 61b/11, MŞ. 67b/1, TM. 13a/12); **baş tamarı** <T. “Şahdamar” (KM. 8a/11, MŞ. 72b/11) ~ **kifāl** <Gr. “Şahdamar” (EM. 44a/14, GB. 35b/15, MŞ. 116a/4, TM. 46a/D) ~ **bāselik/başalık/başılık** <Gr. “Şahdamar” (EM. 49b/13, GB. 33b/3, KM. 22b/11, MŞ. 81a/10, TM. 46a/D); **kaṣuk** <T. “Mesane, sidik torbası” (A. 58a/2, EM. 53a/15, GB. 54b/7, KM. 7a/1, M. 19a/4, MŞ. 32a/15, TM. 17a/3) ~ **meşāne** <Ar. “Mesane, sidik torbası” (A. 39a/10, EM. 4a/9, GB. 82a/14, M. 6a/6, MŞ. 104b/9); **talak** <T. “Dalak” (A. 44b/11, EM. 14a/9, GB. 181b/3, KM. 4b/13, M. 12b/5, MŞ. 88b/1, TM. 9a/14) ~ **ṭhāl** <Ar. “Dalak” (A. 85b/9, EM. 69b/10); **bögrek** <T. “Böbrek” (A. 55b/15, EM. 53a/1, GB. 232b/16, KM. 27b/14, M. 19a/3, MŞ. 98b/1, TM. 9a/12) ~ **gürde** <Far. “Böbrek” (A. 267b/7) ~ **kilye** <Ar. “Böbrek” (A. 85b/9, GB. 53a/9).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Hekimler temel organ adları dışındaki organ adlarına benzetme yoluyla karşılık bulmaya çalışmış, “insandaki bir organın doğadaki varlıklara benzetilmesiyle yapılan bu adlandırmada benzerlik ilgisi kurulan varlıkların ontolojik özellikleri esas alınmış ve varlıkların bir şeye ya da başka bir varlığa benzetilen özellikleri, adlandırmanın temelini oluşturmuştur (Güven, 2009:114).” **baş çanağı** <T. Kafatası, -şekil benzerliği- (TM. 10b/D); **kürek** <T. Kürek kemiği -şekil benzerliği- (TM. 48b/D); **ķavuk** <T. Mesane, idrar kesesi -şekil benzerliği- (A. 9a/16).

Türkçe karşılık bulun/a/mayan temel organ adları dışındaki organ adlarında ise iki yol tercih edilmiştir. Bunlardan birincisi organ adını anlam aktarması yoluyla bir başka dilden aktarmak, ikincisi ise adın o dildeki karşılığını olduğu gibi kullanmaktır. Hekimler anlam aktarması yoluyla türetilen organ adlarında gerekli açıklamaları yapmayı da ihmal etmemiştir: mi‘denüñ aşāğasında bir delük vardur kızıl üñükden țarraķ, ol delük kim bağarsuğuş ağızıdur aña *bevvāb* dērler ya‘nī **ķapucı** aña andan ötürü **ķapucı** dērler kaçan ta‘ām ve şarāb mi‘deye dērgense ol ķapu bağlanur kaçan anda sinse ve pişse ol ķapu açılır (TM. 15b/3-6). O dönemde anlam aktarması yoluyla yapılmış kimi organ adları günümüz tıp dilinde de kullanılmaktadır: ol ince țamarlara *şarī* (*şar* <Ar. Kıl ‘DL. 978’) dērler ya‘nī **ķıl gibi țamar**” (TM. 7b/4) **ķıl** gibi țamar ~ kılcal damar (BTS. *a. anat.* Dokulardaki atardamarların son dallarını, toplardamarların ilk dallarına birleştiren ince damar).

Bazı metinlerde sadece Türkçeye tercüme edilmiş organ adlarının değil alıntı organ adlarının veriliş sebebinin de açıklandığı görülmektedir. TM.de gözün tabakaları anlatılırken “birisi ağı gibidür aña **şebekiyye** (<Ar. ‘şebeke’ Balık ağı DL. 981) dērler ol dört tabaka kim ilerüdür anuñ birisi örümcek evi gibidür aña **‘ankebūtiyye** (<Ar. Örümcekler DL. 34) dērler (16a/10-11)” ifadeleriyle Arapça kökenli göz tabakası adlarının veriliş sebepleri açıklanmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Zaman zaman organ adının önce Türkçesi daha sonra da diğer dillerdeki karşılığı verilmektedir. “onuncu endām **bézdür** ‘arab dilinde aña **gudde** dërler (TM. 13a/2).” Bu durum dikkat çekicidir zira bu tip yapılarda yazardan beklenen terimin diğer dildeki şeklini verip daha sonra Türkçesini aktararak açıklamasıdır. Zannımızca bu durumu hekimlerin tıp dilini kullanımı ile açıklamak mümkündür. Hekim, alışkanlık hâline getirdiği meslek dili kullanımında önce yabancı dildeki sözcüğü, ardından da Türkçesini verip açıklamak gibi dil bilgisi ve hassasiyetine girmemiş, sıraya dikkat etmeden sözcüğün farklı dillerdeki karşılıklarını göstermiştir.

2.3. Hastalık Adları: Genel sağlık terimleri içerisinde önemli yer tutan hastalık adlarında alıntı sözcüklerle Türkçe kökenli sözcükler aynı eserde kullanılabilir. Özellikle anlam aktarması (tercüme) yoluyla yapılmış hastalık adlarının farklı tercümeleme eserlerdeki hastalık adı sayılarını oldukça artırmıştır. A.da sadece iki yüz elli altı Türkçe hastalık adının bulunması dikkat çekicidir. Diğer hastalık adlarıyla birlikte eserdeki toplam hastalık adı sayısı dört yüzdür. Bu sayı eserdeki hastalık sayısı değil, hastalıklar için kullanılan sözcük sayısıdır.

Hastalıklar ve hastalık adları için tüm eserlerin yapısı A. ile aynıdır. Hastalıkların gerek aynı dil gerekse diğer dillerdeki şekillerinin aynı eserde rahatlıkla ve ayırım yapmadan birbirlerinin yerine kullanılmış olması eserlerin hastalık adları bakımından da zengin ve çok dilli bir yapıya kavuşmasına sebep olmuştur. Türk tıbbının İslâm tıbbını kaynak almasından ve tıp dilinin de Arapça ve Farsça eserleri tercümeyle şekillenmesinden hareketle bitki adlarındaki semantik paralellikleri (özellikle de birden fazla sözcükten oluşan bitki adlarını) anlam aktarması olarak değerlendirmek mümkündür ancak aynı şeyi hastalık adları için söylemek (en azından tümü için) pek de mümkün olmasa gerektir.

Dil ve onu kullanan toplumun karşılaştığı nesneye ad verirken nesneyi algılayışı ile anlamlandırışının birçok dilde paralel

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

olması yani farklı dilleri konuşan insanların birçok nesne ve durum karşısında ortak tavır ve düşünceye sahip olması, aynı nesnelere semantik olarak aynı anlama gelen karşılıklar vermelerine sebep olmaktadır. Bu yüzden de diller arasındaki paralel semantik yapıların anlam aktarması mı ortak adlandırma mı olduğunu anlamak son derece güçtür. Bu güçlüğü Günay Karaağaç “alt bilgi-üst bilgi, yaşlı bilgi-genç bilgi ilişkisi dillerde sık sık çakışmaktadır. Yeni algılama ve bilgilenmelerde, eski algı ve bilgilerin sürekli işin içinde oluşu, yani yeni bilgilere ancak eskinin gölgesinde ulaşabilen insanoğlunun, bu eski bilgilerle ilişkilendirerek öğrenme özelliğinin, onun diline, dilinin unsurlarına da yansıdığı, hatta dilinin yapısını bu özelliğinin belirlediği bilinmektedir. İşte birçok halkın eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi bu yüzden çakışmaktadır (Karaağaç, 2009a:143).” ifadeleriyle dile getirmektedir. İşte bu yüzden ki kelime anlamı “Devreden, çok dönen (DL. 182)” olan Arapça kökenli devvār’ın, **devār/devvār** (A. 21a/9, EM. 43b/1, M. 19a/2, MŞ. 37b/7) biçimleriyle “Baş dönmesi (Önler, 1985:103)” hastalığı olarak tanımlanmasından hareketle semantik paralellikteki Türkçe **baş çegzinmesi** (A. 101b/5, MŞ. 40a/14)’ni (**çegzinme** <T. Dönme BTS.) anlam aktarması olarak değerlendirmek çok da doğru olmaz. Bu türden yapıların ortak adlandırma olabileceği gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Her ne kadar hastalıklarla ilgili anlam aktarmalarında ihtiyatın elden bırakılmaması gerekiyorsa da metinlerdeki bazı hastalık adlarının aktarma olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır:

zīku’n-nefes <Ar. “Nefes darlığı, tıknafes” ‘**zīk:** <Ar. Darlık, sıkıntı DL.1187, **nefes:** <Ar. Soluk DL.817’ (A. 59b/2, EM. 48b/13, KM. 45b/5, M. 13b/2, MŞ. 31b/15) ~ **nefes tarlığı** (A. 83b/8, EM. 17a/10, MŞ. 72b/14, TM. 35a/1); **ḥummā-yı muḥrika** <Ar. Kara ağrı olarak isimlendirilen bir sıtma türü. ‘**ḥummā** <Ar. Sıtma (DL.381), **muḥrika** <Ar. Yakan, yakıcı DL.673’ (EM. 56a/10, MŞ.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

120b/1) ~ **göyündürücü ısıtma** <T. Kara ağrı olarak isimlendirilen bir sıtma türü. (TM. 23b/14-15); **tilki uyuzu** <T. Saç dökülmesi şeklinde görülen bir hastalık, kellik. (GB. 295b/9) ~ **dā'ü's-sa'leb** <Ar. Saç dökülmesi şeklinde görülen bir hastalık, kellik. 'dā' <Ar. Hastalık, dert (DL. 159), sa'leb <Ar. Tilki (DL. 916)'; **yılan uyuzu** <T. Saç dökülmesi şeklinde görülen bir hastalık, kellik. (GB. 295b/9) ~ **dā'ü'l-hayye** <Ar. Saç dökülmesi şeklinde görülen bir hastalık, kellik. 'dā' <Ar. Hastalık, dert (DL. 159), hayye <Ar. Yılan (DL. 349).'

Hekimler eserlerinde çoğu kez alıntı hastalık adlarının Türkçe karşılıklarını da vermektedir: **âtaş** ya'nî **çok şuşamak** (MŞ. 76b/2); **âtaş-ı mufrița** ya'nî **katı şuşalıg** (M. 31a/4); **bağarsuklar yapışana** kim aña **saħc** dërler (A. 30b/13); **baş** aña 'arab dilince **sel'ā** dërler ol şol urlardur kim gözlü olur (TM. 25a/D); **devār** ki **baş çegzinmekdür** (MŞ. 37b/7); eger tamarlar içinde müte'affin olan şafrā yürege ya cigere yakın yerde olursa **ħummā-yı muħriķa** dërler ya'nî **kara ağrı** (MŞ. 120b/8-9); **fatķa** ya'nî **kaşuk yarugına** (A. 228a/6); **fuvāk** ki **mcķırucdur** (EM. 50b/1); **ğāşī** **ög yeynimesidür** (EM. 50a/1); **ħafakān** ya'nî **yürek oynaması** (EM. 49a/1); **ħafakān** ya'nî **yürek ênmesi** (M. 4b/2); **'rķu'n-nisāyī** ki **ayaķ ağrısıdur** (EM. 6a/5); **ih̄tibās-ı bevl sidük dutulmağa** dërler (A. 279a/4-5); **kābūs** ya'nî **ağır basmak** (KM. 12a/10); kandan olan şiş aña yūnān dilince **felgumuni** türk dilince **ısrıgū** dërler ısrıgū **kızıl şişdür** (TM. 25a/D); kandan olan şiş aña yūnān dilince **felgumuni** türk dilince **ısrıgū** dërler (TM. 25a/D); **kūbāyī** giderür ya'nî **demregüyī** giderür (A. 235a/8-9); **ķurūh-ı em'āya** ya'nî **adamuñ içinden kan gitdügine** (A. 30b/12-13); **laķvaya** ya'nî **yavuz enlemeye** (MŞ. 41b/1); **mālīhulyā** ki **delülidür** (KM. 6b/10); **nisyān** ya'nî **unutsaklık** (MŞ. 38b/14); **şar'** bir rencdür türkçe **uçuk** dërler (KM. 12b/3-4); **vaca'-ı mafāşıl** ya'nî **bendükşeleri ağrıyan kişi** (MŞ. 18b/7); **vaca'u'l-vereke** ya'nî **yanbaşı ağrısına** (194a/10-11); **yarakān-ı aşfar** ya'nî **göze ve gevdeye karalık düşmek** (MŞ. 80b/2-3); **zah̄ir** ki aña **zōr** dërler (EM. 51b/2); **zātü'l-cenb issi veremdür** (MŞ.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

80a/2); **ḳūlā**‘a ya‘nī **ağız ağrısına** fā‘ide eder ‘acem dilinde **ḳūlā**‘a **remīdek-i dehān** dērler (A. 255a/11-12-13).

Hekimler bazen de hastalıkların Türkçe adlarını vermek yerine hastalığın belirtileri ya da özelliklerini saymakla yetinmiş, belki de bunların Türkçedeki karşılıklarının biliniyor olmasını dikkate alarak hastalığın Türkçe karşılığını önemsememişlerdir: **ḥummā-yı rub‘ī** şol ısıtmaya dērler ki iki günden sonra durar (A. 279b/16-17); **ḥunāk** bir rencdür ki adama ta‘ām yudmak ve soluk almak güç olur (KM. 19a/15); **ḥunāk** ki boğazda şiş olup nefesi zahmetile almakdур (MŞ. 64a-8); **mutbika** bu ısıtma tamar içinde kan kaynadığından olur bunun ıssılığı dāyim olur hiç ırılmaz (TM. 24a/D); **ziyānīṯus** bir marazdır kim ‘alīlūḡ içdüğü şu fi‘l-hāl yine şu renginden çıkar ve ‘alīlūḡ şuşalığı gitmez (M. 33b/3-4); **nāzle** bu ‘illet ruṯbet boşanmasından olur ki dimāğdan münāḥazeyne iner (EM. 46a/4-5).

Hekimler zaman zaman alıntı hastalık adlarının semantik yapısına da dikkat çekmiş, eserlerinde bazı hastalık adlarının alındığı dildeki verilmiş sebebini de açıklamışlardır: **dā‘ü’l-fīl** oldur ki bir ayak şişer yoğun fīl ayağı gibi olur anuḡün buḡa **dā‘ü’l-fīl** dērler (MŞ. 152b/2-3); **sersām** başda olan şişe dērler zīrā ki ser başdur sam şişdür (KM. 9b/6).

Hastalık adlarında dikkat çeken bir husus da hangi hastalık olursa olsun Türkçe karşılığın verilmiş ya da hastalık adının tercüme yoluyla Türkçeleştirilmiş olmasıdır. Türkçeleştirirken aynı hastalık için farklı sözcükler kullanılması (su yolu dutıldığı ~ sidük yolu dutıldığı) hastalık adlarının çeşitlenmesi sonucunu doğurmuş, aynı hastalık için birden fazla sözcük ya da sözcük grubu kullanılmıştır. Ayrıca “eski tıpta çeşitli hastalıklara yol açtığı kabul edilen etkenlerle, çağımız tıbbının ortaya koyduğu etkenler arasında çoğunlukla büyük farklılıklar görülmektedir. Bunun dışında bir hastalığın sayılan türleri içerisinde hangisinin günümüzde hangi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

hastalığı karşıladığını belirleyebilmek hemen hemen imkânsızdır (Önler, 1985:91).”

Hastalık adlarının Türkçesini de kullanan hekimler alıntı şekillerini ihmâl etmemişler, belki de hekim dili olarak gördükleri Arapça (ve Arapça kanalıyla Farsça ve Grekçeden alınma) yapıları sürekli Türkçe karşılıklarıyla kullanarak Türkçe terimlerin anlaşılabilirliğini sağlamaya çalışmışlardır. Türkçe karşılığını kullanmaya özen gösterecekler de hekimlerin hastalık adları ve tıp terimleri konusunda hassas oldukları görülmektedir. Tıp terimleriyle ilgili olarak hekim hassasiyetini göstermesi bakımından Sabuncuoğlu Şerefeddin’in A.daki ifadeleri dikkat çekicidir: “*otuz üçüncü bāb bu kitābuñ içindeki ıstılāha lügati düzdüm, şol sebebden kim eger bu kitābı şırf türkî édecek olurısam türkî dil ebter dildür kelāmuñ halāveti qalmaz ve mecmū‘ ıstılāh eṭibbādan bozılur ve zāyi‘ olur (A. 5b/9-15).*” Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi Sabuncuoğlu tıbbî terimler açısından yeterli görmediği, kısır olarak nitelediği Türkçede terimlerin bozulması endişesi taşımaktadır ve bu endişeyi gidermek için esere bir de terimler sözlüğü eklemiştir.

Hastalık adlarıyla ilgili vurgulamak istediğimiz son husus ilk dönem tıp metinlerine alıntı olarak giren bazı hastalık adlarının uğradığı ses değişiklikleriyle günümüz tıbbında ve halk hekimliğinde halen yaşamakta olduğudur: **zūstāriyā** <Gr. Bağırsak iltihaplanması. (MŞ. 24b/10) ~ **Dizanteri**: *tıp* Ağrılı ve kanlı ishalle beliren, bağırsakta yaralara yol açan bulaşıcı, salgın hastalık, kanlı ishal (BTS); **zātü’r-riyye** <Ar. Akciğer iltihabı. (A. 139a/6) ~ **Zatürre**: *tıp* Sancı, ateş ve öksürükle beliren, tehlikeli bir akciğer hastalığı, batar (BTS); **fataḳ/fatḳ** <Ar. Kasık yarığı denilen bir nevi hastalık, fitik. (A. 228a/14, EM. 54a/7) ~ **fitik**: *tıp* İç organlardan bir parçanın, genellikle bağırsak bölümünün karın çeperlerini geçip deri altında ur gibi bir şişkinlik yapması, kavlıç, yarımlik (BTS).

2.4. Hayvan Adları: Eski tıp anlayışında sadece bitkiler değil et, tırnak, deri, yağ, boynuz vb. hayvansal maddeler de ilaç

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

yapımında hammadde olarak kullanılmıştır. Bu sebeple tıp yazmaları hayvan adları bakımından da önemli birer kaynak durumundadır. Hayvansal maddelerin ilaç yapımında bitkiler kadar fazla kullanılmamış olması sebebiyle bahse konu eserlerdeki hayvan adları bitki adları kadar çeşitlilik göstermez. Eserlerde hayvan adlarında da Türkçe kökenli adların alıntı adlardan çok daha fazla kullanıldığı görülmüştür. Hayvan adları bakımından Türkçe kökenli sözcüklerin en düşük oranda kullanıldığı tercüme eser olan A.da dahi oran %53'tür. Diğer eserlerde Türkçe kökenli hayvan adı kullanım oranı %70-%79 arasındadır. A. da bu eserlere dâhil edilecek olursa eserlerdeki hayvan adlarında Türkçe kullanım oranı ortalama %71,71'dir. Türkçeyi sırasıyla Arapça (16,28), Farsça (%10,71) ve Grekçe (%1,28) kökenli adlar takip etmektedir. İki eserde bu sıralama bozulmuş, TM. ve M.de Farsça adlar Arapça adların önüne geçmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Grafik III).

Hekimler birçok terimde olduğu gibi hayvan adlarında da Türkçe kökenli sözcüklerle alıntı sözcükleri ayırım yapmadan kullanmışlardır. Aynı eserde aynı hayvan için kökenleri farklı sözcükler kullanılabilir: **'akreb** <Ar. Akrep (KM. 39b/5) ~ **kıyruğıöri** <T. Akrep (KM. 39b/15); **buz** <Far. Keçi (A. 224b/7) ~ **keçi** <T. Keçi (A. 229a/13).

2.5. Ölçüler: Dönemin tıp metinlerinde hekimlerin hastalığın belirtilerini, tedavi şekillerini, tedavide kullanılacak terkiplerle bu terkiplerin hazırlanışını, kullanılacak ilaçların yan etkilerini ve alınacak önlemleri bir arada verdiği görülmektedir. M. ve A. benzeri farmakolojik ihtisas eserleri bir tarafa bırakılacak olursa dönemin tıp eserlerinin teşhis, tedavi ve farmakolojiyi bir arada bulunduran bir özellik arz ettiğini söylemek mümkündür. Hâl böyle olunca da eserlerin tamamında ilaç terkipleri ve bu terkiplerin hazırlanışları önemli yer tutmaktadır. Hekimler terkip hazırlarken ölçü konusunda titiz davranmış, hazırlanan terkibe katılacak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

maddeleri verirken ölçülerini titizlikle ve kişiden kişiye değişmeyecek kesinlikte verme gayretine girmişlerdir. Bunu da ölçülebilir ve toplum tarafından bilinen ağırlık ve hacim ölçüleriyle sağlamışlardır.

Metinlerde kullanılan ölçü adlarının hemen hemen tamamı Arapça kökenlidir. Bunun sebebi Türk tıbbının İslâm tıbbını kaynak alması ve ilk ürünlerin tercüme karakteri taşıması olmalıdır. Arap ağırlıklı ölçülerin bire bir karşılıklarının Türkçede bulunmaması hekimlerin bu ölçü adlarını olduğu gibi almalarını zorunluluk hâline getirmiştir. Hekimler incelik gerektirmeyen kullanımlarda *avuç*, *çölmek*, *kabza*, *tutam*, *baş*, *koz deŷlü* vb. sözcüklere de müracaat etmişlerdir. **avuç** <T. Avuç. (A. 164b/6, GB. 115a/8, MŞ. 103b/15); **çölmek** <T. Çömlek, toprak tencere. (A. 170a/10, EM. 61a/4, GB. 79b/1, KM. 16b/5, MŞ. 21a/7); **dutam/tutam** <T. Avuç içi veya parmak uçlarıyla tutulabilen miktarda olan. (A. 164b/7, EM. 52a/13, KM. 8b/1, MŞ. 78b/12); **kabza** <Ar. Tutam (EM. 51b/15, GB. 115a/6, KM. 7b/14, MŞ. 10a/13).

Ayrıca bir bütünü parçalarını anlatmak için Türkçe kökenli *yarım*, *çeyrek*, *buçuk*, *ülü* vb. sözcüklerle *başş*, *nışf*, *nīm*, *sülüs*, *südüs*, *rub*^c vb. alıntı sözcükleri de kullanmışlardır: **ülü** <T. Bölüm, hisse. (EM. 62a/5, KM. 46a/14, MŞ. 132a/6); **nışf** <Ar. Yarım, yarı. (A. 273b/4, GB. 10b/11, KM. 28a/10); **südüs** <Ar. Altıda bir. (GB. 114a/9, KM. 30b/19); **sülüs** <Ar. Üçte bir. (A. 53a/9, GB. 112b/9, MŞ. 93b/8); **sülüşān** <Ar. Üçte iki. (A. 273b/6, GB. 113b/3, MŞ. 114a/7); **rub**^c <Ar. Dörtte bir, çeyrek. (A. 237b/12, GB. 214b/3, KM. 10a/11, MŞ. 167b/15).

Yukarıdaki sözcükler belli bir hacim ya da ağırlığı ifade etmediği için ölçü adı olarak değerlendirilmemişlerdir. Ayrıca A.da yazar eserin otuzuncu bâbını ölçülere ayırmış, bu bâbda eserin diğer bâblarında ve taranan tıp metinlerinde karşılaşmadığımız bazı ölçü adlarını da vermiştir. Bu ölçü adlarını ayrı vermenin doğru olacağı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

düşünülmüş, bu adlar sona bırakılmıştır. Eserlerde kullanılan ölçü adları şunlardır:

astār <Ar. Altı dirheme denk gelen ölçü. (A. 60b/10, TM. 17a/5); **batman** <Far. İki ile sekiz okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsü. (MŞ. 94a/13); **dānḳ/dāniḳ/dāng/deng** <Far. Dirhemin altıda biri değerinde bir ağırlık ölçüsü. (A. 43b/2, EM. 27b/10, GB. 83b/13, KM. 7b/6, MŞ. 23a/7); **direm/dirhem** <Ar. Okkanın dört yüzde biri değerinde bir ağırlık ölçüsü; 3,207 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü. (A. 35a/1, EM. 27b/10, GB. 76b/3, KM. 7b/2, MŞ. 45b/11); **ḥabbe** <Ar. Dīnārın doksan altıda ikisine denk gelen bir ölçü. (A. 273b/3, EM. 22b/6, GB. 58b/12); **ḳirāt/ḳirāt/ḳirūt** <Ar. Miskalin yirmi dördte birine eşit bir ölçü. (EM. 20a/9, A. 83b/11, KM. 22a/2, MŞ. 53a/12); **lidre** <Gr. Litre. (KM. 46a/13, MŞ. 92a/2); **mıḣkāl** <Ar. Dirhemin üçte biri değerinde bir ağırlık ölçüsü. (A. 187a/11, EM. 38B/9, KM. 30a/10, GB. 47b/5, MŞ. 132b/3); **ritil** <Ar. Litre. (A. 60b/8, GB. 64a/1, KM. 3a/15, MŞ. 66b/13); **setīr/setīre** <Ar. Altı dirhemlik ölçü. (A. 65b/11, MŞ. 84a/3); **vaḳıyye** <Ar. Okka, yaklaşık dört yüz gramlık ölçü. (EM. 23a/7, KM. 22a/10, MŞ. 126b/5).

Sadece A.nın otuzuncu bâbında bulunan, diğer bablarında ve taranan eserlerde karşılaşmadığımız ölçü adlarıysa şunlardır:

astār <Ar. Altı dirheme denk gelen ölçü. (A. 60b/10, TM. 17a/5); **baḳla-ı yūnānī** <Ar. Yirmi dört şarlık ölçü. (A. 274a/2); **bınduḳ/bınduḳa** <Ar. Bir dirhemlik ölçü. (A. 30a/11); **devreḳ** <Ar. İki litrelik ölçü. (A. 274a/15); **dīnār** <Ar. < Yun. on şer'î dirhem (28 gram) halis gümüş kıymetindeki altın para birimini ya da bir miskal ağırlığındaki altın sikkeyi ifade eden bu sözcük 28 gram ya da bir miskalin ağırlığı olan 4,810 gramlık ölçü olmalıdır. (A. 273b/10); **ḥarnūbe-i şāmiyye** <Far. Bir kıratlık ölçü. (A. 274a/1); **ḳaḡīz** <Far. Yirmi beş menlik bir ölçü. (A. 97a/2); **ḳantār** <Ar. Yüz yirmi litrelik ölçü. (A. 274a/17); **keyl** <Ar. Tahıl, hububat ölçüsü, ölçek. Altı yüz dirhem-i kisrevîlik ölçü. (A. 274a/16); **ḳıḣt** <Ar. Dört litrelik bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

ölçü. (A. 274a/15); **kıst-ı 'asel** <Ar. Bir litreye denk gelen ölçü (A. 274a/14); **mal'aka** <Ar. "mil'aka" Tahta kaşık. Bitki tartılırken bir, bal ve macun tartılırken dört miskallik ölçü. (A. 274a/5); **men** <Far. Kırk astara denk gelen ölçü, batman. (A. 99a/15); **menn-i intākī** <Far. on altı ûkıyyelik ölçü. (A. 274a/12); **menn-i kebbāl** <Far. iki ritl-ı baġdādilik ölçü. (A. 274a/11); **menn-i mısrī** <Far. on altı ûkıyyelik ölçü. (A. 274a/12); **menn-i rûmī** <Far. Yirmi ûkıyyelik ölçü. (A. 274a/11); **menn-i şāmī** <Far. on altı ûkıyyelik ölçü. (A. 274a/12); **ritl-ı baġdādī** <Ar. On ûkıyyelik bir ölçü. (A. 274a/9); **semen** <Ar. Dīnārın altıda birine denk gelen ölçü. (A. 273b/3); **şa'ire** <Ar. Dīnārın doksan altıda biri olan bir ölçü. (A. 273b/3); **tesū/tesūc/tīsūc** <Far. Dīnārın doksan altıda birine denk gelen ölçü. (A. 50b/15); **türmüse** <Ar. İki kırata denk gelen ölçü. (A. 274a/4); **ûkıyye** <Ar. 1283 gramlık ölçü birimi. (A. 48b/4).

2.6. Diğer Sağlık Bilgisi Terimleri: Tıp metinlerinde yukarıda sıraladığımız çeşitli terim grupları dışında başka sağlık bilgisi terimleri de bulunmaktadır. Bu terimleri kendi içerisinde tür bakımından fiil ve isim olarak tasnif etmek mümkündür. Bu başlık altında ele alınacak terimler için taranan eserlerin yanısıra Zafer Önler'in çalışmasından (Önler, 1985) da yararlanılmıştır. Eserlerde terim bakımından Arapça kökenli sözcüklerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte hekimlerin terimleri yer yer tercüme veya türetme yoluyla Türkçeleştirdikleri de görülmektedir: bu ısıtmanuñ üç mertebesi var anuñ evveline **nühül** dërler ya'nî **sızmaqlık** anı bilmeklik düşvârdur (TM. 23b/8); bu terkibe **zımād** dërler ya'nî **yaķu** (TM. 59b/D-1); otlaruñ yëgregi **tiryâķdur** ve anuñ adı yünâniler dilince **siryâķidür** ya'nî **cānavar aġusına aşşılı** (TM. 56b/12-13).

Metinlerde Türkçe karşılığı verilen terimlerin yanısıra verilmeyen ya da karşılık bulunamayan terimlerin açıklamasının yapıldığı da görülmektedir: "ammā kaçan řa'am ve řarāb mi'dede řarār şutsa ve pişse şol kireclü řu gibi aķ ve şıvuk olur yünānī dilince

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

aña **kiylūs** dërler (TM. 8b/4-5)”; gıdā ki yënür ma‘dede haẓm olup ẓaynamış arpa şuyı gibi olur ġalīz olur aña **keylūs** dërler (MŞ. 2a/1-2).

2.6.1. Fiiller: Bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad (Korkmaz, 2007:213) şeklinde tanımlanan terimler ad şeklinde de eylem biçiminde de olabilmektedir. Hekimlerin bir taraftan Arapça ve Farsça birçok fiili isim + fiil kuruluşunda Türkçeye aktarılan diğer taraftan da aynı kuruluşta ve her iki unsuru Türkçe olan birleşik fiil yapısında terimler kullandıkları görülmektedir:

ağır baş- <T.+T. Karabasana uğramak. (GB. 47b/6, KM. 6b/11, MŞ. 93b/11, TM. 40a/D); **hıffet bul-** <Ar.+T. Rahatlık bulmak, rahatlamak. (MŞ. 89a/11) **hıffet** <Ar. Rahatlık.; **bâtil eyle-** <Ar.+T. Etkisizleştirmek, etkisiz hâle getirmek. (TM. 26b/1) **bâtil** <Ar. Boş, beydhude. (ATL. 110); **bâtil ol-** <Ar.+T. Etkisizleşmek, etkisini yitirmek (EM. 20a/13) **bâtil** <Ar. Boş, beydhude. (ATL. 110); **dağdağa ét-** <Far.+T. Gürültü çıkarmak (KM. 20b/2) **dağdağa** <Far. Tumult, turmoil, confusion (R. 266) “gürültü, karışıklık, karmaşa.”; **def eyle-** <Ar.+T. Savmak, gidermek (A. 27b/10, EM. 57b/9, GB. 8a/5-6, M. 4a/3, TM. 37b-12) **def** <Ar. Kuvvetle def edip itmek (ATL. 499); **halâş ol-** <Ar. İyileşmek. (A. 104a/11, GB. 69b/5, KM. 3a/6) **halâş** <Ar. Kurtulma, kurtuluş (DL. 316); **hacamat ét-** <Ar.+T. Vücudun herhangi bir bölgesinden şişe ya da boynuzla kan almak. (EM. 23a/10, GB. 31a/11, KM. 12a/15, MŞ. 9b/10, TM. 47a/6) **hicāmet** <Ar. Kan alma sanatı (ATL. 276); **hukne ét-/eyle-** <Ar.+T. Makattan ilaç şırınga etme, lavman. (A. 128a/11, KM. 4b/18, M. 37b/5, MŞ. 61b/1, TM. 4b/1) **hukne** <Ar. Şırınga (ATL. 329); **iç(i) geç-** <T.+T. İshal olmak. (EM. 3a/2, MŞ. 89a/6); **isti‘māl ét-** <Ar.+T. Kullanmak. (A. 130b/15, EM. 51a/14, GB. 8b/9, KM. 26b/1, M. 38a/2, MŞ. 9b/9, TM. 59b) **isti‘māl** <Ar. Kullanma (DL. 460); **kan al-** <T.+T. Kan almak. (KM. 12a/14); **künd ét-/eyle-**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

<Far. + T. Köreltmek. (MŞ. 6a/2, TM. 39b/2) **kiind** <Far. Kör, keskin olmayan. (DL. 535); **mu'älece ét-** <Ar. + T. Tedavi etmek, sağaltmak. (EM. 45b/15, M. 30a/10, MŞ. 14a/9) **mu'älece** <Ar. İlaç kullanma. (DL. 657); **nerm ét-/eyle-** <Far. + T. Yumuşatmak. (A. 151a/1, EM. 52b/4, MŞ. 5b/6) **nerm** <Far. Soft to the touch; smooth, sleek (Stain. 1395) 'Yumuşakça dokunmak, yumuşak, düzgün'; **perhiz ét-** <Far. + T. Perhiz yapmak, kaçınmak. (A. 61b/13, GB. 15a/9, KM. 16a/16, M. 41a/12-13, MŞ. 8a/7) **perhiz** <Far. Abstinence; continence. (Stain. 246). 'Yiyecek vb.den kendini geri tutma; ölçülülük' **sahk ét-** <Ar. + T. Ezmek, macun hâline getirmek. (A. 66a/5, EM. 45a/8, GB. 57b/9, KM. 9b/4, M. 21b/5, MŞ. 46b/2) **sahk** <Ar. Bir şeyi ufaltıp kül gibi etme, ezme. (ATL. 741); **tazmîd ét-** <Ar. + T. Merhemli bezi yaraya bağlamak, lapa vurmak. (EM. 49b/14) **tazmîd** <Ar. Yaraya bez bağlama, lapa vurma (DL. 1044); **tenkıye ét-** <Ar. + T. Şırınga ile bağırsağa ilaç verme, lavman. (A. 192b/16, EM. 27a/7, KM. 12b/9, MŞ. 39a/1) **tenkıye** <Ar. Kalın bağırsağa su verme (DL. 1080); **tılâ ét-** <Ar. + T. Merhem sürmek. (A. 217a/10, KM. 39a/14, M. 22a/6, MŞ. 22b/11) **tılâ** <Ar. Sürülecek şey, merhem (DL. 1108).

2.6.2. Adlar: Hekimler eserlerini yazarken birçok fizyoloji ve sağlık terimini Türkçeleştirmiştir. Eski tıp anlayışı ışığında hastalık sebepleri ve hastalıkla ilgili çeşitli özellikler anlatılırken alıntı terimler ve terimleştirilen Türkçe karşılıkları ayırım yapılmadan kullanılmıştır:

issi <T. Sıcak, sıcak özelliğe sahip. (A. 7a/9, EM. 30a/15, GB. 78a/3, KM. 2b/4, M. 32a/9, MŞ. 4b/4, TM. 51a/5) ~ **hâr** <Ar. Sıcak, sıcak özelliğe sahip. (EM. 50a/15, GB. 41a/14, M. 2b/13, MŞ. 27b/2, TM. 14b/3); **kuru** <T. Eski tıba göre nesnelere dört ana özelliğinden olan kuru özellik. (A. 7a/15, EM. 28a/1, GB. 79a/13, MŞ. 17a/4, TM. 6a/D) ~ **yâbis** <Ar. Kuru özelliğe sahip nesne. (<A. 7a/10, GB. 9a/10, M. 3a/1, MŞ. 22a/2,); **maraz** <Ar. Hastalık. (A. 164a/3, GB. 147b/4, KM. 4b/13, M. 14a/3, MŞ. 9b/7) ~ **renc**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

<Far. Hastalık. (A. 78b/3, EM. 1b/4, KM. 16a/7, M. 32b/2) ~ **ḥastalık** <Far.+T. Hastalık .(A. 240a/17, EM. 52a/15, GB. 7b/13, KM. 38a/14, MŞ. 119a/5, TM.27a/5) ~ **sayruluk** <T. Hastalık. (EM. 3a/15, KM. 12a/13, TM. 20b/13).

Dönemin tıp metinlerinde “genel sağlıkla ilgili terimler büyük oranda Arapçadan kaynaklanırlar (Önler, 1998:165).” Bu terimler içerisinde yukarıda zikr edilen terim gruplarını (bitki adları, hastalık adları vb.) dışarıda tutacak olursak genel sağlıkla ilgili terimlerde de Arapça kökenli sözcüklerin kullanım oranı yüksektir:

buhrān <Ar. Ateşli hastalıklarda ağırlaşma dönemi, kriz dönemi. (GB. 262a/7, MŞ. 15b/3); **ḡalīz** <Ar. Yoğun, kesif, yapışkan. (A. 188a/1, EM. 14b/14, GB. 97a/6, KM. 3b/18, M. 10a/11, MŞ. 16b/13, TM. 53a/3); **ḥazm** <Ar. Sindirme. (A. 89b/17, EM. 2a/4, GB. 76b/11, KM. 11b/12, M. 10b/3, MŞ. 17a/4); **ḥult** <Ar. Karışım; besinlerin midede sindirildikten sonra dönüştükleri kan, balgam, safra ve sevda maddelerinden her biri. (A. 140b/3, EM. 11b/6, GB. 191a/7, KM. 34a/16, M. 19a/1, MŞ. 152b/5, TM. 27a/3); **mādde** <Ar. Madde. (A. 55b/15, EM. 60a/9, GB. 25b/13, KM. 4b/6, MŞ. 15b/3, TM. 44b/13); **istifrāḡ** <Ar. Boşaltma, kusma, vücutta fazla olan herhangi bir maddeyi atma. (A. 79b/13, EM. 50a/3, GB. 30b/7, KM. 19a/3, MŞ. 63a/2, TM. 37b/3); **ḡarūre** <Ar. İdrar tahlili için kullanılan cam kap. (EM. 53a/12, KM. 23b/6, MŞ. 3b/7, TM. 31a/4); **mazarrat** <Ar. Zarar, zararlılık. (A. 13a/13, EM. 1b/9, GB. 23b/1, KM. 15b/16, M. 12b/6, MŞ. 54b/9); **memzūc** <Ar. Karışmış. (A. 162b/6, EM. 13b/10, MŞ. 137b/6); **sūdde** <Ar. Peklik; mide dolgunluğu; çeşitli organlarda görülen tutkunluk. (A. 108a/5, EM. 45a/12, GB. 86b/10, KM. 25a/17, M. 5b/13, MŞ. 126a/12, TM. 30a/1); **tedrīc** <Ar. Derece derece, yavaş yavaş. (A. 80a/2, GB. 28b/15, MŞ. 8b/5); **tiryāk** <Ar. Genellikle panzehir niteliğinde olan bir grup macun. (A. 21b/8, EM. 21b/6, GB. 197b/5, KM. 25b/12, M.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

7a/4, MŞ. 148a/14, TM. 56b/12); **‘ufūnet** <Ar. İltihap. (EM. 62a/5, MŞ. 127a/1).

Alıntı terimlerde Arapça kökenlileri Farsça ve Grekçe kökenliler takip etmektedir: **bād-zehr** <Far. Panzehir. (A. 79b/15, GB. 275a/10, EM. 21b/6); **cān** <Far. Can. (EM. 63a/9, M. 4a/2, MŞ. 79b/5, TM. 20b/4); **çāšnī** <Far. Tat, çeşni. (MŞ. 59b/11, TM. 20a/D); **balgam** <Gr. Eski tıp anlayışında bünyeyi meydana getiren dört ana unsurdan biri. (A. 191b/5, EM. 46a/10, GB. 196b/13, KM. 47b/8, M. 9a/8, MŞ. 187b/15, TM. 34b/1); **sust** <Far. (A. 21a/13, EM. 5b/1, GB. 15b/7, KM. 38b/7, MŞ. 59a/11, TM. 43a/2); **tendürüst** <Far. Sağlıklı, sağlam. (A. 160a/6, GB. 52a/10, KM. 4b/5, MŞ. 19a/15, TM. 34a/9).

Hekimler **şovuk** <T. Soğuk, soğuk özelliğe sahip olan (A. 59b/4, EM. 28a/15, EM. 28a/15, KM. 7b/8, M. 5a/7, MŞ. 2a/18, TM. 25b/5); **içegü** <T. İç organlar. (EM. 12a/4, KM. 47a/6, MŞ. 21a/1, 46a/3); **sağlık** <T. Sağlık. (A. 21b/8, EM. 20b/9, KM. 1b/7, MŞ. 8a/6, TM. 38a/8); **kuru** <T. Eski tıba göre nesnelerin dört ana özelliğinden olan kuru özellik. (A. 7a/15, EM. 28a/1, GB. 79a/13, MŞ. 17a/4, TM. 6a/D) vb. birçok Türkçe kökenli sözcüğü de sağlık terimi olarak kullanmıştır.

Terimlerin tamamı Türkçeleştirilmemiş, hekimler sağlıkla ve fiziyojiyle ilgili birçok kavramı alıntı terimlerle karşılamışlardır. Eserlerin genelinde terimlerden birçoğu için farklı sözcüklerin kullanıldığı görülürken bazı terimlerin tek sözcükle karşılandığı, farklı dillerdeki şekillerinin kullanılmadığı dikkat çekmektedir:

şafra <Ar. Eski tıp anlayışında dört ana unsurdan biri olan öd maddesi. (A. 107b/11, EM.11a/13, GB. 46a/3, KM. 12a/9, M. 16b/2, MŞ. 2a/3, TM. 33a/3); **sevda** <Ar. Eski tıp anlayışında dört ana unsurdan biri olan kara safra maddesi. (A. 190a/15, EM. 61b/12, GB. 267a/13, KM. 5a/19, M. 13b/8, MŞ. 128a/12, TM. 27a/11); **kan** <T. Eski tıp anlayışında bünyeyi meydana getiren dört ana unsurdan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

biri. (EM. 49a/8, GB. 31b/17, KM. 14b/19, M. 34a/12, MŞ. 96b/8, TM. 32a/9); **mizāc** <Ar. Bünye özelliği. (A. 59b/5, EM. 2a/3, GB. 29b/3, HS. 6b, KM. 36b/17, M. 3a/5, MŞ. 6b/19, TM. 22a/3).

Taranan eserlerden seçilen bazı terimler aşağıdadır. Terimlerin -varsa- Türkçeleri kökenlileri de sıralanmıştır:

‘alīl <Ar. Hasta. (GB. 179a/15, M. 27b/7) ~ **hasta** <Ar. Hasta. (A. 192a/15, GB. 265b/7, KM. 10b/2, TM. 27a/5) ~ **şayru** <T. Hasta. (A. 25b/9, EM. 59a/12, KM. 35b/2, M. 13a/11, TM. 23a/5) ~ **marīz** <Ar. Hasta. (EM. 45a/14, GB. 221a/7) ~ **renclü** <Far. + T. Hasta. (EM. 40b/3, TM. 29a/2); **a‘zā** <Ar. Organlar, uzuv. (A. 76b/17, EM. 62b/9, GB. 145a/6, KM. 28b/18, M. 31b/5, MŞ. 176a/8) ~ **endām** <Far. Organ. (A. 12b/6, EM. 10b/15, KM. 2a/12, M. 3a/5, MŞ. 138a/2, TM.12a/3) ~ **‘uzv** <Ar. Uzuv, organ. (GB. 148a/3, HS. 8/a, KM. 6b/6, M. 24b/2, MŞ. 136b/8); **bevī** <Ar. İdrar, sidik. (A. 62b/16, EM. 43b/8, GB. 239a/8, KM. 14a/15, M. 19b/13, MŞ. 83b/4, TM. 28b/5) ~ **sidük** (A. 59b/1, EM. 44b/15, KM. 33b/2, M. 6a/8, MŞ. 127b/1, TM. 9a/12); **mażmaża** <Ar. Gargara (A. 157b/12, EM. 14b/1, GB. 166a/8, KM. 17a/14, M. 31b/12, MŞ. 59a/5) ~ **gargara** <T. Gargara (A. 206b/9, EM. 13a/6, GB. 170a/15, KM. 9a/3, M. 32b/5, MŞ. 65a/8, TM.61/a); **ta‘ām** <Ar. Yemek. (A. 220a/6, EM. 5b/3, GB. 134b/11, KM. 3a/3, M. 15b/11, MŞ. 16b/10, TM. 8b/4) ~ **ğidā** <Ar. Besin, gıda. (A. 88b/15, EM. 53b/2, GB. 43b/11, KM. 27a/12, M. 7a/6, MŞ. 146a/7, TM. 9a/11) ~ **aş** <T. Yemek (GB. 13b/4, KM. 4a/3, M. 18a/4, MŞ. 113a/11, TM. 60b) ~ **yemek** <T. Yemek, yiyecek. (A. 279b/10, MŞ. 97b/13, TM. 25b/D); **ter** <Far. Yaş, nemli özelliğe sahip. (EM. 4a/13, MŞ. 156a/5, TM. 51b/4) ~ **raṭb** <Ar. Rutubetli, nemli özelliğe sahip. (GB. 65b/4, KM. 29a/6, M. 2b/13, MŞ. 25a/7); **mu‘tedil** <Ar. Orta, mutedil. (A. 14b/8, EM. 20b/6, GB. 28b/13, KM. 36a/5, M. 3b/6, MŞ. 6b/10, TM. 33a/11) ~ **miyāne** <Ar. Orta, mutedil. (A. 101b/4, KM. 23b/9, MŞ. 3a/6, TM. 38b/12); **şovuk** <T. Soğuk, soğuk özelliğe sahip olan (A. 59b/4, EM.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

28a/15, EM. 28a/15, KM. 7b/8, M. 5a/7, MŞ. 2a/18, TM. 25b/5) ~ **bārid** < Ar. Soğuk, soğuk özelliğe sahip nesne. (GB. 23a/14, M. 3a/12, MŞ. 24b/6)

Taranan metinlerdeki alıntı terimlerin hemen tamamının Osmanlı Türkçesinin 17. yüzyıl ürünlerinden olan GB.de de bulunduğu; buna karşın adı geçen eserde Türkçe kökenli terimlerin birçoğunun yer almadığı görülmüştür. Bu gerçekten hareketle tıp dilinin başlangıç noktası olan Eski Oğuz Türkçesinden sonra Arapça ve Farsça kökenli terim kullanımının daha da arttığı ve bu dönemde (Osmanlı Türkçesi) Türkçenin biraz daha geri planda kaldığı söylenebilir:

içegü < T. İç organlar. (EM. 12a/4, KM. 47a/6, MŞ. 21a/1, 46a/3, **GB.de yok**); **sağlık** < T. Sağlık. (A. 21b/8, EM. 20b/9, KM. 1b/7, MŞ. 8a/6, TM. 38a/8, **GB.de yok**); **siñ(i)ür-** < T. Sindirmek, hazm etmek. (A. 159a/3, EM. 12b/5, KM. 4b/12, MŞ. 29b/12, TM. 23a/13, **GB.de yok**); **şayru** < T. Hasta. (A. 25b/9, EM. 59a/12, KM. 35b/2, M. 13a/11, TM. 23a/5, **GB.de yok**); **sidük** (A. 59b/1, EM. 44b/15, KM. 33b/2, M. 6a/8, MŞ. 127b/1, TM. 9a/12, **GB.de yok**); **sayrulık** < T. Hastalık. (EM. 3a/15, KM. 12a/13, TM. 20b/13, **GB.de yok**).

Eserlerdeki alıntı kelimeler sadece terimlerden ibâret değildir. Hekimlerin hekim dilindeki Arapça sözcükleri benimsemiş olmaları sebebiyle zaman zaman terim özelliği göstermeyen alıntı sözcükleri de kullandıkları görülmektedir:

ol yēnmiş diş üzerine koyalar **fi'l-hāl** sâkin ola (MŞ. 58a/13); **nīm-birşit** yumurdayıla (MŞ. 46a/1); kâmusı **rüşen** aņlana (TM. 29b/2); ol bēş **vechün** dördüncüsü otalamağ **aĥvālinde** oldur (TM. 42b/1); kân gevdenün **pāsibānı**dur (EM. 59a/4); ikinci **ta'lim** (TM. 3a/10); başuņ bertün **bünyādı** altı nesnedendür (TM. 24b/10). **mücāma'at** eylemekde **ifrāt** etmeye ki ol dirlügün **tarāvetin** giderür ve tendürüstlige noķsānı vardur (EM. 59a/9-10).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Eserlerde sadece alıntı sözcüklerin değil zaman zaman alıntı sözcük gruplarının da kullanıldığı görülmüştür. Ancak bu türden kullanımların fazla olmadığını da belirtmekte yarar vardır: ellinci faşıl *tarḍu 'l-ḥayyāt ve 'l-aḳārib* ya'ni yılan ve çıyan ve akreb ürkitmek beyānındadır (KM. 39b/1-2); şaman boğunları dīvārlarda eskimiş ola aña 'arabcada *ku'ūbu 't-tīnū 'l-bālī fi 'l-ḥitān* dērler (A. 35a/15/16).

Tıp metinlerinde alıntı sözcüklerin dönemin diğer ürünlerine oranla daha fazla olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Ancak bu durumu tıp metinlerinin ihtisas eseri olmaları ve meslek dilinin Türk tıbbının kaynak olarak aldığı Arapçaya dayanmasıyla açıklamak mümkündür. Tıp metinlerinin ihtisas eseri olması dolayısıyla daha çok hekimlere yönelik yazıldığı dikkate alındığında bu metinlerin dil olarak hiç de ağır olmadıkları hatta sade ve anlaşılır bir dille kaleme alındıkları dahi söylenebilir.

Günümüz hekim dilinin ürünlerinden olan ve hekimden ziyade hastaya yönelik hazırlanan ilaç prospektüslerinin (tanıtım) dahi anlaşılmaz bir dille yazılması incelediğimiz dönemin tıp dilinin şimdiye nazaran ne kadar anlaşılır ve sade olduğunu ortaya koymaktadır. Bunu bir öksürük şurubunun tanıtımından dahi anlamak mümkündür. “60 yaş üzerindeki hastalarda, hipertansiyon, *hipertiroidizm*, *diabetes mellitus*, *kardiyovasküler* hastalığı, *iskemik* kalp hastalığı, *glokom*, *epilepsi* veya prostat *hipertrofisi (hiperplazisi)* olan hastalarda dikkatli kullanılmalıdır (Benical Öksürük Şurubu/Uyarılar Önlemler).” Eserlerdeki alıntı sözcük kullanımıyla ilgili unutulmaması gereken önemli bir nokta da hekimlerin Arapça, Farsça, zaman zaman da Grekçe kökenli sözcükler kullansa da aynı eser içerisinde birçok alıntının açıklamasını da vermiş olmaları; dolayısıyla da eserleri anlaşılır hâle getirmeleridir.

3. Söz Dizimi

“Söz dizimi, söz öbeği (varlık + varlık) ve cümle (varlık + eylem) birimlerinin genel adıdır. Sözlükteki sözlerin ve söz

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

kalıplarının belli kurallar çerçevesinde yan yana getirilmesi, söz öbeği veya cümleyi oluşturur (Karaağaç, 2009b:51).” Her dilin kendine özgü söz dizimi ve söz dizimi kuralları vardır. Tıp metinlerinde genel olarak Türkçenin söz dizimi kuralları ihlâl edilmemiştir. Ancak özellikle tercüme eserlerde zaman zaman tercümenin yapıldığı dilin söz dizimi kurallarının ya da tercüme edilen eserin dil kullanımının çeşitli aykırı yapılara zemin hazırladığı görülmüştür.

Taranan metinlerdeki aykırı yapıların tıp metinlerine özgü olanları dönemin tıp diline ait özelliği olarak düşünülmüş ve örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Taranan eserlerde rastlanan ancak tıp içerikli eserlere özgü olmayıp diğer metinlerde de örneği görülen aykırılıklara ise kısaca değinilmiş, ayrıntıya girilmemiştir. Konuyla ilgili olarak tarafımızdan hazırlanan bir çalışma da bu başlıkta ağırlıklı olarak kullanılmıştır (Doğan 2008). Söz diziminin kelime grubu ve cümle birimleri olmak üzere iki yönünün olduğu düşünülerek bu bölüm kelime gruplarındaki ve cümle yapılarındaki aykırılıklar olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır.

3.1. Kelime Gruplarındaki Aykırılıklar

3.1.1. Arapça ve Farsça Yapılı İsim ve Sıfat Tamlamaları

Eski Oğuz Türkçesinin ilk dönemlerinde fazla olmamak kaydıyla kendisini hissettiren ve sonraki dönemlerde artarak devam eden Arapça ve Farsçanın etkisiyle dile, Türkçenin yapısına aykırı tamlamalar girmiştir. Taradığımız metinlerde de bu türden birçok aykırılık mevcuttur. Ancak bu aykırılıkların tıp metinlerine özgü olmaması üzerinde ayrıntılı olarak durmayı gereksiz kılmaktadır. Bu tamlamalarda dikkat çeken husus yazılış tarihi itibarıyla daha eski olan eserlerde sayının düşük, sonraki dönem eserlerinde yüksek olmasıdır. Taranan eserler içerisinde en eski tarihlilerden olan TM.de Arapça ve Farsça yapılı tamlamalar yok denecek kadar azdır. Buna

karşın daha sonraki dönemlerde yazılmış ve tercüme bir eser olan A.da bol miktarda bulunmaktadır.

Eski Oğuz Türkçesi içerisinde tıp dilinin şekillenmeye başlamasından sonra zaten Arap ve Fars kaynaklarından beslenen hekimler 15. yüzyıldan itibaren Türkçede kendisini iyiden iyiye hissettiren Arapça ve Farsçanın baskısıyla bu dillere ait bitki adları ve teknik terimleri daha fazla kullanmaya başlamışlardır. Bu durumu özel dillerin kelime kadrosunun edebî yeniliklerden de etkilendiği gerçeğiyle açıklamak mümkündür.

Eski Oğuz Türkçesi tıp ürünlerinde kullanılan Arapça ve Farsça yapılı tamlamaların büyük bir kısmı tıp dilinin terminolojisiyle açıklanabilir. Zira “*hekimlerin, çoğu yabancı öğelerden kurulu bir ortak dilleri vardır ki, bunlar hekimlikte kullanılan terimlerden ve kimi bilgin sözcüklerinden oluşur* (Aksan, 2007: 87).” Bu bilgin sözcüklerinin bir kısmı zaten Arap ve Fars kaynaklarından beslenen ve eserlerinin büyük çoğunluğunu bu dillerle veren ilk dönem Türk hekimlerinin Türkçeye dâhil ettikleri ve Türkçenin yapısına uymayan haliyle alıp kullandıkları terimlerdir.

Arapça ve Farsçadan alınan Türkçenin yapısına aykırı, tamlama biçiminde olan terimlerin bazıları da eserlerin farklı bölümlerinde Türkçenin yapısına uygun hale getirilmiş, terim en azından yapı bakımından Türkçeleştirilmiştir. Bu Türkçeleştirme bazen *helîle-i esved* (A.96a 15) ~ *ğara helîle* (A.100b 13), (A.101b 13), *ğül-i surğ* (A.60a 9-10) ~ *ğızıl ğül* (A.106a 17), *fulful-ı esved* ve *fulful-ı ebyaz* (A.81b 13-14) ~ *ağ* ve *ğara fulful* (A.86a 1) *ğarâb-ı benefşe* (EM.46a 7) ~ *benefşe şarâbı* (EM.13a 5), *zîku'n-nefes* (MŞ.31b 15) ~ *nefes tarlığı* (MŞ. 22a 12) örneklerinde olduğu gibi yapısal ve yarı çevirme, bazen de *demü'l-ağaveyn* (MŞ.173b 2) ~ *iki ğardağ ğanı* (MŞ.50b 13) örneğinde olduğu gibi yapısal ve tam çevirme biçiminde olmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Yazarların tamlama biçimindeki teknik terimleri yapı ve anlam bakımından Türkçeleştirme çabalarını bilinçaltına yerleşmiş anadili mantığıyla izah etmek mümkündür. Türkçenin yapısına aykırı, teknik terim olarak kullanılmayan tamlamaların, tercüme ve daha sonra yazılmış Eski Oğuz Türkçesinden Klasik Osmanlı Türkçesine geçiş döneminde görülen Arapça ve Farsça etkisiyle daha fazla olması normal karşılanmalıdır. Bu durum sadece tıp metinleri açısından değil dönemin diğer ürünleri açısından da aynıdır. Dolayısıyla da teknik terim olmayan aykırı tamlamaları [*nüşa-ı şāhib-i zahīre* (M.34a), *aşhāb-ı tecrībe* (A.4b/15), *şulṭān-ı mısır* (M.13b) vb.] sadece tıp metinlerine özgü yapılar olarak değerlendirmek doğru değildir. Bu, o dönem Türkçesinin genel davranışı olarak düşünülmelidir. Ancak teknik terimleri farklı değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu terimlerin özel dil mantığıyla ele alınması ve bu aykırılıkların tıp diline bağlanması mümkündür.

3.1.2 Unsurları Yer Değiştirmiş Sıfat Tamlamaları

Bu türden yer değiştirmeler sayıların ve sıfat fiillerinin yer değiştirmeleri olarak iki grupta incelenebilir. Bunlardan ilki sayı sıfatlarının isimlerden sonra kullanılmasıdır ki hem o dönemin ve hem de sonraki dönemlerin tıp metinlerinin hemen tamamında görülen bir durumdur: ḥabbū'l-kuṭun on dirhem tatlı bādem içi on dirhem (A. 140a/6-7); fū bir mışkāl (MŞ.171b/3), ḥıyārşenber on dirhem (KM. 27a/5), ḳurumış kişnic iki direm (GB.140a/8), ayva çekirdegi on dirhem (A.150b/11), bīḥ-i kākūnec beş dirhem (A.71b/1), saḳmūniyā-yı meşvī beş dirhem (A.75b/7), şaru helīle ḳabı yedi dirhem (A.197b/2), za'firān bucuḳ dirhem (A.260a/3), türbūd on mışkāl (A.64b/9), ḳara ekşi erük yigirmişer dāne (EM.44b/8), temirhindī on direm (EM.44b/8), selīḥe on iki dirhem (M.12b/10), bādām içi üç direm (EM.48b/3).

Taradığımız ve karşılaştırmak maksadıyla incelediğimiz bütün metinlerde sayı sıfatlarının hem bitki adlarından önce hem de sonra geldiği görülmektedir. ferfiyūn iki dirhem, üç dirhem ḥamāmā,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

iki dirhem zencebîl (A.83a 16-17), uštūhudūs üç dirhem, bunları bir buçuğ men şuda pişüre (A.80a 11-12), benefşe buçuğ men, iki men şuda ısladalar (A.150a 10-11).

Sıfat tamlamalarında sıfat unsurunun yer değiştirmesi olarak değerlendirilebilecek yapılara sadece sayı sıfatlarında değil, -**mİş** geçmiş zaman sıfat fiilinde de rastlanmaktadır. Eserlerde -**mİş** geçmiş zaman sıfat fiili kullanılan bazı yapılarda sıfat fiilinin isim unsurundan sonra geldiği görülmektedir: nîlūfer yaprağı kurumuş (KM. 3a/19), buğday unı kavrulmuş (M.28a), ‘unnāb çekirdeği çıkmış (M.59b), kuruyüzüm çekirdeği çıkmış (A.71b 11), eftīmūn döğülmiş ve elenmiş (A.190a 15), nohūd kabı gitmiş (KM. 31a/14), kāsnī tohmi ve dibi yaprağı yunmamış (MŞ. 80b/8).

Hem sayı sıfatlarının hem de sıfat-fiillerin beklenenin aksine Türkçe söz dizimi kurallarına aykırı bir şekilde isim unsurlarından sonra kullanılması akla bu yapıların tamlama kuruluşunda olmayabileceği ihtimalini getirmektedir.

Hekimlerin ilaç formüllerinde kullandıkları bu kalıpları tamlamadan ziyâde açıklama olarak düşünmek de mümkündür. Standart Türkiye Türkçesinde ayraç, virgül ve kısa çizgi ile işaretlenen açıklamaları göstermek için o dönem metinlerinde kullanılan alfabenin noktalama işaretleri bakımından yetersiz oluşu, açıklama maksadıyla kullanılan ifadeleri işaretlemeyi mümkün kılmamış; tıp diline özgü olan ve hekimler tarafından kullanılan açıklama maksatlı kalıp ifadeler günümüzde unsurları yer değiştirmiş tamlama olarak da görülüyor olabilir. Daha açık ifade etmek gerekirse bu türden yapılar tamlama biçiminde düşünülmemiş, açıklama içeren kalıp ifadeler olmalıdır: ħabbū’l-kuṭun (on dirhem) tatlı bādem içi (on dirhem) (A. 140a/6-7). A.nın Farsça olan aslında bu düşünceyi destekleyen kullanımlar dikkat çekicidir. Farsça sıfat tamlamalarında da sayı sıfatlarının isim unsurundan önce gelmesine rağmen “penc istikān şir -üç bardak süt- (Öztürk 2001:115)” A.nın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Farsça nüshalarından olan Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 1771 numarada kayıtlı nüshadan yaptığımız karşılaştırmada sayı bildiren sözcüklerin bağlı buldukları isimlerden sonra da kullanıldıkları görülmüştür:

aḥlāṭān āb-ı enār-ı turş ve şirīn nīmen sirke penc astār zirişk dah astār gülāb nīmen (AF.116b 23)

aḥlāṭı budur ekşi enār şuyı buçuḡ men sirke beş astār zirişk şuyı on astār gülāb buçuḡ men (A.144b17 – 145a 1,2)

3.1.3 Kelime Gruplarının Unsurlarının Yer Değiştirilmesi

Türkçede cümle içerisinde kelime grubu unsurlarının yer değiştirmesi daha çok manzum eserlerde görülen bir durumdur. Ancak taradığımız eserler içerisinde manzum metin bulunmamasına rağmen bu türden aykırılıkların olması dikkat çekicidir. Bu aykırılıkların sebebi konuşma dilinin dağınık söz dizimi yapısının eserlere olan geçici yansımalarıdır. Eserlerde bu türden örneklerin bolluğu dönemin tıp ürünlerinin estetik kaygıdan uzak ve anlaşılabilir bir dille yazıldığına da kanıtı niteliğindedir. Dönemin hekimleri eserlerini konuşma diline yakın bir dille kaleme almış, konuşma dilinin dağınıklığını eserlerine yansıtmaktan çekinmemişlerdir. Kelime gruplarındaki ve cümle kuruluşlarındaki yer değiştirmelerin bazıları bunun en açık göstergesi niteliğindedir: *ol bir nesnedür ince. (TM.14a 1)* (Ol ince bir nesnedür.); *ol bir yaşlıkdur yağlu (TM.13b/3)* (ol yağlu bir yaşlıkdur); *Yüregün iki kovuğı vardır sağlu sollu. (TM.14a 15)* (Yüregün sağlu sollu iki kovuğı vardır.); *Sidük boyar nesne yememiş ola za'ferān ve hıyārşenber gibi. (TM.29a 8)* (Za'ferān ve hıyārşenber gibi sidük boyar nesne yememiş ola.); *Ol öykende şiş olmaḡdur issi. (EM.48a 2)* (Ol öykende issi şiş olmaḡdur.); *Süü'l mizāc ḥāşıl olsa ḡatı issi yā ḡatı şovuk yā ḡayrı dürlü (A.9a 5-6)* (ḡatı issi yā ḡatı şovuk yā ḡayrı dürlü süü'l mizāc ḥāşıl olsa); *Mütelezziz olmaya bögrek gibi (A.10b 4-5)* (Bögrek gibi mütelezziz olmaya); *Maḡ-ı celḡūzei yumşak dögeler iki ol ḡadar bal*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

ḳatalar (A.139b 8-9); (Mağz-ı celğūzeyi yumşaq dōgeler ol ḳadar iki bal ḳatalar.); Ve iki dirhemi anuḡ ishāl ider. (EM.18b 11) (Ve anuḡ iki dirhemi ishāl eder.)

3.2. Cümle Yapısındaki Aykırılıklar

Türkçede cümle ve cümle çeşitleri tartışmasına girilmeden, ele alınan eserlerde karşılaşılan aykırılıklar, Türkçenin genel eğilimi olarak kabul gören öge sıralamasına uymayan kullanımlar olarak değerlendirilecek ve bu tip cümleler bir düzen içerisinde sıralanacaktır. *“Cümle üyelerinin kelime sırası dilimizde eskidir. Burada yüklem cümle sonunda, kimsenin (özne) cümle başında olması esastır. Nesne ortada ve yükleme yakındır. Kimseden sonra çoklukla önce zarflama (zarf tümleci), sonra isimleme (yer tamlayıcısı) gelir.”* (Banguoğlu 1995:532)

3.2.1. Cümlede Yer Değiştirmeler

Metinlerde görülen yer değiştirmeler yer tamlayıcısının sona, yüklem başa, zarf tümlecinin sona, şart cümlesinin sona atılması şeklinde sıralanmış, ayrıca “ki” edatının yapısından kaynaklanan cümle aykırılıkları da değerlendirmeye alınmıştır. Cümlede yer değiştirmelerin genel sebebini konuşma dilinin baskısı olarak değerlendirmek mümkündür ancak bunu tek sebep olarak göstermek de doğru değildir. İncelenen eserlerin tamamında cümle öğelerinin sırası, genel itibarıyla Türk cümle yapısına uygundur ancak bazen bu sıralamanın dışına çıktığı ve Türkçeye aykırı yapıların da kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanımları şu şekilde sıralamak mümkündür:

3.2.1.1. Yer Tamlayıcısı Aykırılıkları

Türk cümle yapısına aykırı biçimde yer tamlayıcısının cümle sonunda bulunduğu bu yapılar özellikle A.'da görülmektedir. Diğer eserlerde de görülen ve çok fazla olmayan yer tamlayıcısının cümle sonuna atıldığı kullanımlar konuşma dilinin aceleciliğinin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

eserlere yansması olarak değerlendirilebilir ancak A.da durum biraz daha farklılık arz etmektedir. A.da bu aykırılık oldukça fazladır ve eserin tercüme olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Burada dikkati çekmek istediğimiz husus yüklemnin başta ve yer tamlayıcısının sonda bulunmasını Fars cümle yapısına bağlamak değildir, zira Farsçada da Türkçede olduğu gibi özne cümlelerin başında yüklemse sonundadır (Öztürk 2001). Bize göre Sabuncuoğlu tercüme yapıırken önemseydiği hastalık ve ilaç yapımında kullanılacak malzemeyi sıralama esnasında gözden kaçmaları engellemek için önce yüklemi yazmış ve daha sonra da hastalıkları sıralamıştır ya da tercüme ettiği eserde de bu aykırılıklar mevcuttur. Bu kuruluştaki cümlelerin Akrebâdin kadar fazla olmamak kaydıyla Sabuncuoğlu'nun telif eseri olan Mücerreb-nâme'de de bulunması bu kullanımı yazarın üslubuna bağlamayı da mümkün kılmaktadır.

öykene arıdur ğalîz ahlâtdan (M. 10a/11); üçüncü bâb müfred devâlaruñ evzânını bildürür mürekkeb devâlarda (A.14a/6-7), ol iki sebeb kim ten içindedür hıltlar yıyımağdur gevde içinde. (TM. 25b/5), âdem teninüñ saçanağları beş yüz on sekizdür şonrağı hekimler mezhebinde. (TM.12b/6-7), salyar gibi ve göz yaşı gibi süd gibi menî gibi bir niçe bezler toludur tamarıla sinjir arasında. (TM.13b/1-2), fâyide eyler istiskâya ve cigere ve talak marazlarına (A.60a/6), fâyide éder nıkrısa ve evcâ'ü'l-mafâşla (A.65a/16), fâyide eyler zîku'n-nefese ve göğüs ağrısına (A.72a/8), nâfi'dür cemî' sevdâvî ve balğamî marazlara (A.164a 3), bedeni arıdur ğalîz balğamdan ve sevdâdan ve ğalîz maddelerden (A.185b/4-5), safrâvînüñ ömri uzun olur balğamîden (KM. 2a/4), her beden ki vücûda gelür muhtâcdur havâyaya (KM. 2b/3), maşrıq yêli hayrıldur mağrib yêlinden (KM. 2b/11), a'zâyı men' éder hareketden (KM. 12b/6), başdan iner öykene (KM. 22a/7),geñezligile kan anda süzile (TM. 12a/4), hıltlar yıyımağdur gevde içinde (TM. 25b/4-5), bu altı nesne tamâm sebebdür şayrulığa (TM. 25a/5).

3.2.1.2.Yüklem Aykırılıkları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Eserlerde görülen ve yüklem cümlelerinin önüne alındığı kullanımlar yukarıda da ifade edildiği gibi daha çok A. ve M.de bulunmaktadır.

alalar mī'a-ı yābis (M.8b/8), alasin arınmış ve ucu kesilmiş sarımşak yüz dirhem (M.12a/2), fāyide eyler şol kişilere kim cimā'a kâdir olmayalar (M. 15b/10) fāyide eyler istiskāya ve cigere ve talağ marazlarına (A.60a/6), fāyide eyler oğlancuğlar hastalığına (A.61b/14), fāyide eder nıkrısa ve evcā'ü'l-mafāşıla (A.65a/16), alalar eyü ayva (A.66b/9), Alalar ağ haşhāş tohumıyla bucuğ men ve 'unnāb (A.138b/4).

3.2.1.3. Zarf Tümleci Aykırılıkları

Taranan eserlerde görülen ve zarf tümlecinin sona atılması olarak ortaya çıkan bu kullanımlar konuşma dilinin yazı diline etkisi olarak değerlendirilebilir.

nüşhada buyurmuşlardur yoğurmak gerekdür deyü (A.17a/9); bunları def' eder bi-iznillāhi te'ālā (A.66a/11); balgamı ishāl eder defa'atle (A.191a/2-3); her bir bahş yine budağ budağ olup öyken içine tağılmışdur öykene gıdā vermekiçün (TM.15a/8-9), göğüsü yumşadur benefşe yağıyla mūm-rugān édüp dürticek (EM.37a/2-3); 'ilācı şarāb-ı haşhāş içmek, tatlu nār şarābıyla (EM.48b/8); gıdā nohūd şorvasın vereler torağ otıyla (EM.53b/2); kuluncı açar tiz vakıtda (A.196b/5), bir hastalık 'arız olup helāk etmeye tā ecel-i muqadder gelince (KM. 2a/9); fikr ü endişesi azar ve fesāda varur ve korquya düşer sevdā sebebinden (KM. 11b/1-2); her gün bir dirhem yumuşak tuz yiye kāsniyle (KM. 18a/3); başı ve ma'deyi arıdalar otıla (KM. 18b/9); ol tamar budağ budağ olur tenüñ cümlesine dağılmışdur gevdeye ve endāmlara gıdā vermek için (TM. 9a/10-11).

3.2.1.4. Şart Cümlesi Aykırılıkları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Türkçede yüklemi şart kipiyle çekimlenmiş cümlelerin yardımcı cümle olarak kullanıldığı ve çoğunlukla şartlı birleşik cümle olarak isimlendirilen cümlelerde şart cümlesi temel cümleden önce gelir. Bu durum Türkçenin bütün dönemleri için geçerlidir. Türkçede şartlı birleşik cümle adlı bir cümle türü olmadığı, şartlı birleşik cümlelerin aslında basit yapıya olduğu şeklindeki görüşler (*Gülsevin, 1990*), (*Karahan, 1994*) konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için – isimlendirmesi ve tanımı nasıl yapılırsa yapılsın konumuz şart eki taşıyan cümle unsurunun cümle içerisindeki yeridir-tartışılmayacaktır. “*Şartlı birleşik cümlede yardımcı cümle önce, asıl cümle sonra gelir ki tabii bu Türkçenin asıl unsurunun tâlî unsurdan sonra gelmesi prensibine de uygundur* (Ergin, 1993:382).”

Şartlı birleşik cümlede şart cümlesinin yeri Eski Türkçe döneminde de temel cümlelerin önüdür. Hem Orhun Abideleri’nde ve hem de özellikle çalışmamızla ilgili olması açısından önem arz eden Uygur tıp metinlerinde bu durum açık olarak görülmektedir: “*ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen* (Tekin, 2006:46, BK. K6)” “*ıayı kişi kiçä ädgü körmäsär kara açkünün ögsüz bağırınka içiñä pitpidini saçıp, otka kömüp, köbikin alıp, közgä sürtgöl; kiçä ädgü körür* (Gabain, 2003: 237).” “*kaçan ki ol tesbihe meşgül olsa feriştelere dahı tesbihe meşgül olurlar* (Cemiloğlu 1994:122, 3b/3).”

Taranan metinler içerisinde özellikle Edviye-i Müfrede’de görülen ve şart cümlesinin sona atılması şeklinde ortaya çıkan aykırılık yazarın üslubuyla ya da konuşma dilinin tesiriyle ilgili olmalıdır. Diğer eserlerde örneğinin çok az olması ve Eski Türkçe döneminden itibaren dilde bu türden aykırılıklara çok fazla tesadüf edilmemesi bu düşünceyi destekler niteliktedir.

sağlığa sebebdür eger oranıla olurısa. (TM.25b/1), çağır dikeni; şovuğdur, kurudur, ma’deyi şafrādan arıdur ve fālic olana yaqu etseler nāfi’dür, iki diremin şarābıla içürseler (EM.14a/4),ve anuñ tohmı ‘avratlaruñ südin arturur, iki dirhem içseler (EM.16a/7), ve yaramaz şularuñ mazarratın giderür ve boğazı balğamdan arıdur

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

bişürüp yeseler (EM.21b/7), ve yüregi kavî eyler ve cānı rāhat eder ve ‘aqlı arturur bir dāng andan yeseler (EM.27b/1-2), yaraqāna fāyide ider yaprağını sirkeyile bişürüp yeseler (EM.28b/8), ve endāmuş başların oñuldur dürtseleler (EM.33b/6).

3.2.1.5. Ki’li Cümleler

Metinlerin tamamında çok fazla kullanılan ve adeta tıp metinlerinin kalıplaşmış yapılarından olan ki(m)’li cümleler, üzerinde biraz daha fazla durulması gereken bir özellik arz eder.

‘Ki’ edatı ile kurulmuş cümleleri ki’li birleşik cümle olarak niteleyen Muharrem Ergin “*yabancı asıllı olan ve Türkçe için normal olmayan bu birleşik cümle Farsçadan geçmiş bulunan ki edatıyla ve onun Türkçesi olarak eskiden kullanılan kim edatıyla yapılan birleşik cümledir* (Ergin, 1993:383).” şeklinde bir tanım yapmıştır.

Bu konuda farklı görüş benimseyen Saadet Çağatay, “*fiilden sonra gelen ki’ler eski erki’nin kalıntılarıdır ve bazı yerlerde sözcük tekidi veya vurgu kanunlarına uyarak yerlerini değiştirmişlerdir; veya umumiyetle Uygurlardan sonra yeni devrin etkisiyle bu ki’ler Farsça sanılarak cümlede değişikliğe uğramışlardır. Bunun yanında Farsça etkisi olabilecek iki isim unsurunu birbirine bağlayabilen bir ‘ki’ vardır diyelim. Çünkü eski metinlerimizde karşılığı yoktur* (Çağatay 1963).” diyerek iki ismi birbirine bağlayan ki’lerin Farsçadan alınmış olabileceğini ancak fiilden sonra gelen ki’lerin Türkçe kökenli olduğunu ifade etmektedir.

“*Ki, bir cümleyi bir cümleye/cümle topluluğuna, bir cümle topluluğunu da bir başka cümleye/cümle topluluğuna bağlayarak bunlar arasında açıklama, sıralama, karşılaştırma, sebep, sonuç, amaç gibi anlamlar çerçevesinde ilişkiler kurar* (Karahan, 2004:86).” şeklinde bir tanımlama yapan Karahan, “ki” ile kurulan cümlelerde ana cümlelerin başta, yardımcı cümlelerin sonda bulunduğunu, bunun da Türkçenin söz dizimi kurallarına aykırı olduğunu, bu sıralanışta

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Farsçanın etkisinin görüldüğünü ifade eder. Ayrıca ana cümlelerin sonda, yardımcı cümlelerin başta kullanıldığı yapıların da bulunduğunu, bu sıralanışın Türkçeye uygunluk gösterdiğini de vurgulayan Karahan bu tip cümle örneklerini de sıralar.

İster Türkçe kökenli olsun, isterse Farsçadan alınmış; ister isimleri bağlasın, isterse fiilleri netice itibarıyla 'ki' edatının kullanıldığı tarihî metinlerde ve günümüz Türkiye Türkçesinde aykırı bir diziliş mevcuttur. Bu aykırılık incelediğimiz metinlerde diğer aykırılıklardan çok daha fazla ve belirgindir. Bunun sebebini dönemin diğer ürünlerinde de bolca bulunduğu şeklinde açıklamak mümkündür. Ancak gözden ırak tutulmaması gereken önemli bir noktayı da vurgulamakta yarar vardır. Tıp metinleri, konuları gereği içerisinde bol miktarda açıklama barındıran metinlerdir ve bu açıklamaların yapılabilmesi için en uygun yapı cümleler arasında açıklama, sıralama, karşılaştırma, sebep, sonuç, amaç gibi anlamlar çerçevesinde ilişkiler kuran 'ki' edatlı cümlelerdir. Taranan metinlerdeki bazı 'ki'li cümle örnekleri şunlardır:

bu bir ma'cündür kim yaramaz arzuları giderür (A.77a/17); ben belh şehrinde gördüm kim bir kişide ma'ide ağrısı vardı (A.90a/5-6); cevārişdür kim ma'ideye kuvvet vērür (A.96a/14); nütül şol otlara dērlər kim anı kaynadalar ve başı anuñ buğına dutalar ve başa dökeler (A.241a/6-7-8); etlerüñ eyüsi oldur ki süñüke ulaşuq ola (EM. 2b/11); ve dērlər ki anuñ şuyı 'ağrebi öldürür (EM.12b/6); şol nesnelər bildürür kim ol nesnelər şayruluqdan haber vērür (TM.4a/8); ol daqı bir endāmdur kim iç yağına beñzer. (TM.13b/6); ikinci ol re'is endāmlaruñ kim dedük dimāğdur (TM.14b/1); kuyu şuyı yavuzdur şol sebebden kim ol iki şuya yer cüz'leri çok qarışur (TM.37a 1-2); ögidici bir otdur kim şovudur can kıomaz kim hareketi ma'dene degüre (TM.54b 4); hamirsüz etmek ki aña nān-ı fatir dērlər (EM. 4b/2); öksürüğe ki şovuqdan ola giderür (EM. 12b/2-3); diş ağrısına ki şovuqdan ola giderür (MŞ. 60b/6); eger demregünün rengi kızılığa māyil olursa ki kıriyıcak balık pulı gibi nesnelər dökilür

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

sebebi ahlāt göyünüp sevdā gālib olmağdandır (MŞ. 130b/4-5); kuru hamīr ki dögülmüş ve elenmiş ola (142b/9).

3.2.1.6. Diğer Aykırılıklar:

Bu aykırılıkların geneli konuşma dilinin etkisiyle cümle içindeki öğelerden bir ya da birkaçının beklenen mantıksal sırasının değişmesidir. Konuşma dilinin etkisi dışında, vurgulu kelimenin yükleme yaklaştırılması ve özellikle zarfı vurgulamak için zarf tümlecinin başa alınması da bu tür aykırılıklara sebep olarak gösterilebilir.

zahmetsüz cemi^c ahlāt ve füzülü arıdur (A. 81a/11-12) (Cemi^c ahlāt ve füzülü zahmetsüz arıdur.); *ve eger andan iki direm yılan soğana yedürseler ziyānın giderür. (EM. 9a/10-11)* (Ve eger andan yılan soğana iki direm yedürseler ziyānın giderür.); *ğarın içinde olan kırtları kırar ve süddeyi açar ve balğamdan gevdeyi arıdur. (EM.18b/8)* (ğarın içinde olan kırtları kırar ve süddeyi açar ve gevdeyi balğamdan arıdur.); *issidür kurudur anuğıla nesne pişer. (TM.5b/7)* (İssidür kurudur nesne anuğıla pişer.); *geğezligile kan anda süzile. (TM.12a/4)* (kan anda geğezligile süzile.); *üç ol kadar suyıla bişüreler (KM. 31a/9)* (ol kadar üç suyıla bişüreler)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

14. yüzyıldan itibaren tıp içerikli ilk Türkçe yazılı ürünlerin verilmeye başlanmasıyla Eski Oğuz Türkçesi bünyesinde daha çok Arap ve Fars kaynaklarından beslenen bir tıp dili şekillenmeye başlamıştır. Gerek telif gerek tercüme eserlerle 14. yüzyıldan itibaren Eski Oğuz Türkçesi temelinde şekillenen tıp dili standart dilden şekil, söz varlığı ve söz dizimi bakımlarından bazı farklılıklar göstererek özel dil vasfını kazanmaya başlamıştır.

15. yüzyıldan itibaren Eski Oğuz Türkçesinden Klasik Osmanlı Türkçesine geçiş döneminin temel özelliklerinden olan edebî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

yeniliklerin de etkisiyle tıp dilinde Türkçenin yapısına aykırı teknik terimlerin sayısı artmıştır.

Sadece tıp içerikli eserlerde görülmemekle beraber Türkçenin yapısına aykırı Arapça ve Farsça tamlama yapıları, özel dillerin beslendiği dillerden teknik terimler alma geleneğinin o dönemin Türk tıp diline yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Eski Oğuz Türkçesi tıp dili şekil bilgisi bakımından Standart Eski Oğuz Türkçesinden –IsAr gelecek zaman şeklini –vAn, –vUz kişi eklerini ve –Uban zarf fiil ekini kullanmaması ve –IA zarf yapma ekini bazı sözcüklerde çekim eki sıklığında kullanması bakımlarından ayrılır. Ayrıca konuları ve eserlerde benimsenen üslup sebebiyle –A istek kipi üçüncü şahıs ve geniş zaman üçüncü tekil şahıs çekimleri yaygındır. Eski Oğuz Türkçesi ağızları ve ağız bölgeleri üzerine yapılan çalışmaların yetersizliğinden dolayı şekil özellikleri itibarıyla tıp eserlerini belli bir ağız grubunun ürünleri olarak değerlendirmek (en azından şimdilik) mümkün değildir. Bu hususta daha iddialı değerlendirmeler yapmak konuyla ilgili çalışmaların beklenen düzeye ulaşmasından sonra mümkün olabilir.

Bitki adlarında Arapça kökenli sözcüklerin oranı oldukça yüksektir. Genel olarak Arapça kökenli bitki adlarını kullansalar da hekimler bitkiyi belirginleştirme düşüncesiyle onun diğer dillerdeki adını da vermiştir. Türkçe karşılığı olmayan ya da hekimlerin Türkçesini bilmediği bitkilerin yabancı dillerdeki adıyla birlikte açıklaması da aktarılmıştır.

Hekimler anlam aktarması yoluyla yarı çevirme ve tam çevirme biçiminde bazı bitki adlarını Türkçeye aktarmışlardır.

Organ adlarında Türkçe kullanım oranı %65,71'dir ve bu oran oldukça yüksektir. Temel organ adlarında yer yer alıntı adlar kullanılmış olsa da hekim tercihinin çoğunlukla Türkçeden yana olduğu görülmektedir. Temel organ adları dışındaki organ adlarında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

benzetmeye dayalı türetme, anlam aktarması ve alıntılama dikkat çeker.

Hekimler hastalık adlarını da Türkçe, Türkçeye aktarma ve alıntılama biçiminde karışık olarak kullanmış; bu karışıklık eserlere hastalık çeşitliliği değil hastalık adı zenginliği kazandırmıştır. Türkçe adı verilmeyen ya da Türkçeye çevrilmeyen hastalık adlarının alıntılandığı şekli verilmiş, hastalığın belirtileri ya da özellikleri sayılmakla yetinilmiştir. Dönemin tıp metinlerine alıntı olarak giren bazı hastalık adları uğradıkları ses değişiklikleriyle günümüz tıbbında ve halk hekimliğinde halen kullanılmaktadır.

Hayvan adları bakımından da önemli birer kaynak durumundaki tıp metinlerinde hayvan adlarında da Türkçe kökenli adların alıntı adlardan çok daha fazla kullanıldığı görülmüştür. Türkçe kökenli hayvan adları kullanım oranının en düşük olduğu tercüme eser A.da dahi oran %53'tür. Diğer eserlerde Türkçe kökenli hayvan adı kullanım oranı %70-%79 arasındadır. Türkçe kullanım oranı yüksek olmakla birlikte hekimler hayvan adlarında da Türkçe kökenli sözcüklerle alıntıları ayırım yapmadan kullanmışlardır.

Hekimler terkip hazırlarken ölçü konusunda titiz davranmış, hazırlanan terkibe katılacak maddeleri verirken ölçülerini titizlikle ve kişiden kişiye değişmeyecek kesinlikte verme gayretine girmişlerdir. Türk tıbbının İslâm tıbbını kaynak alması ve ilk ürünlerin tercüme karakteri taşıması metinlerde kullanılan ölçü adlarının hemen hemen tamamının Arapça kökenli olmasına sebep olmuştur. Daha çok Araplar tarafından kullanılan ölçülerin bire bir karşılıklarının Türkler tarafından yaygın biçimde kullanılmaması hekimlerin bu ölçü adlarını olduğu gibi almalarını zorunluluk hâline getirmiştir.

Hekimler bitki, organ, hastalık ve ölçü adları dışında kalan diğer sağlık terimlerinde de Arapça kökenli terimleri daha fazla tercih etmişler, birçok terimi de Türkçeye çevirmiş ya da dilin mevcut sözcüklerine terim anlam kazandırmak suretiyle yeni terimler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

türetmişlerdir. Terimlerin tamamı Türkçeleştirilmemiş, Türkçeleştirilebilen eserlerde de genellikle terimin Türkçe, Arapça, Farsça ve/veya Grekçe karşılıkları birlikte verilmiştir. Bunun sebebi hekim alışkanlığı olmalıdır. Bir terimin diğer dillerdeki karşılığını bilen ve sürekli onu kullanan hekim bir taraftan Türkçe yazma endişesiyle terimin Türkçesini, diğer taraftan da meslek dilinin gereği olarak gördüğü Arapça, Farsça ya da Grekçe karşılığını kullanmış olabilir.

Bu dönem metinlerinde alıntı terimlerin hemen tamamı Osmanlı Türkçesi ürünlerinde de yer alırken Türkçe kökenli terimlerin birçoğu kullanımdan düşmüştür. Bu gerçekten hareketle tıp dilinin başlangıç noktası olan Eski Oğuz Türkçesinden sonra Arapça ve Farsça kökenli terim kullanımının daha da arttığı ve bu dönemde (Osmanlı Türkçesi Dönemi) Türkçenin biraz daha geri planda kaldığı söylenebilir.

İhtisas eseri olmaları sebebiyle dönemlerinin diğer ürünlerine nazaran daha fazla alıntı sözcük de barındırsalar tıp metinlerinin sade bir dille yazıldıklarını ifade etmek mümkündür.

Tıp metinleri genel olarak Türkçenin söz dizimi kurallarına aykırılık göstermez ancak özellikle tercüme eserlerde zaman zaman tercümenin yapıldığı dilin söz dizimi kurallarının ya da tercüme edilen eserin dil kullanımının metinlerde çeşitli aykırı yapılara zemin hazırladığı görülmüştür.

Dönem metinlerinde sıfat-fiil ve sayı sıfatlarıyla kurulmuş sözcük grupları oldukları düşünülerek sıfat unsuru yer değiştirmiş sıfat tamlaması olarak görülmesi mümkün bazı sözcük gruplarında tıp dilinin kalıplaşmış özelliği olarak değerlendirilebilecek sıfat ve sayıların grubun sonuna atılması sık rastlanan aykırı yapılardır.

Sıfat tamlaması olarak değerlendirilebilecek yapılardaki aykırılıkların dışında konuşma dilinin dağınık söz dizimi yapısının eserlere olan geçici yansması nedeniyle diğer sözcük gruplarında da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

bazı aykırılıklar görülür ancak bunları tıp diline özgü olarak değerlendirmek doğru değildir.

Metinlerde görülen yer tamlayıcısının sona, yüklem başına, zarf tamlamalarının sona, şart cümlesinin sona atılması şeklindeki aykırı yapıları da tıp diline özgü aykırılıklar olarak değerlendirmek yanlış olur. Fakat yukarıda da temas edildiği gibi bu yapıları edebî kaygı taşımayan hekimlerin dil hassasiyeti taşınamalarıyla açıklamak yerinde olur.

Eserlerdeki aykırılıkların bir kısmı dilin bireysel kullanımından kaynaklanan, konu ve dönem itibarıyla diğer eserlerde de görülebilen aykırılıklardır, ancak özellikle sıfat tamlamalarında sayıların isimlerden sonraya atılması ve ki'li cümlelerin sıklığı dönemin tıp diline özgü aykırılıklar olarak değerlendirilebilir. Eserlerde “ki” edatının yapısından kaynaklanan cümle aykırılıkları da dikkat çekicidir. Türk cümle yapısına aykırı olan ki'li cümleler açıklamaların çok fazla kullanıldığı tıp metinlerinin en temel cümle yapısı olarak görülmektedir.

Eserlerde sadece terimler değil diğer sözcük ve sözcük gruplarında da Arapça ve Farsça kökenli sözcükler kullanılmaktadır.

KISALTMALAR

- A. Terceme-i Akrebâdîn (Doğan 2009)
- AF. Akrebâdîn-i Zahîre-i Harzemşâhî (Farsça), Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1771
- Ar. Arapça
- ATL. Arapça – Türkçe Lûgat (Sarı 1982)
- BK. Burhân-ı Katı (Mütercim Asım 2009)
- BK. K Bilge Kağan Kitabesi Kuzey Cephesi (Tekin 2006)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

-
- BTS.** Büyük Türkçe Sözlük, (TDK Genel Ağ)
- D.** Derkenar.
- DL.** Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Devellioğlu 1995)
- EM.** Edviye-i Müfrede (Canpolat, Önler 2007)
- Far.** Farsça.
- Fr.** Fransızca.
- GB.** Gâyetü'l-Beyân fî Tedbiri Bedeni'l-İnsan (Elbir 2000)
- Gr.** Grekçe.
- KM.** Kitâbü'l-Mühimmât (Özçelik 2001)
- M.** Mücerrebnâme
- MŞ.** Müntehâb-ı Şifâ I (Önler 1990)
- R.** Redhouse Sözlüğü 'Türkçe/Osmanlıca – İngilizce'
- Sl.** Slavca.
- Sür.** Süryanice.
- Stain.** Persian – English Dictionary (Steingass 2005)
- TM.** Tuhfe-i Mübârizî (Erdağı 2000)
- Ydg.** Yâdigâr-ı İbni Şerif (Küçüker 1994)

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1961), "Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe" TDAY Belleten, s.207-273.
- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK yay. Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, TDK yay.
- Büyük Türkçe Sözlük, TDK Genel Ağ (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

-
- CANPOLAT, Mustafa - Zafer ÖNLER (200), *Edviye-i Müfrede, Metin-Sözlük*, TDK, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İsmet (1994), *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK yay. Ankara.
- ÇAĞATAY, Saadet (1963), “*Türkçede ki < erki*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963, s.245 – 250.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1995), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, Şaban (2008), “*14. – 15. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Söz Dizimi Aykırılıkları*”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, 20-25 Ekim 2008.
- DOĞAN, Şaban (2009), *Terceme-i Akrebâdîn – Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş – İnceleme – Metin - Dizinler)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)
- DUMAN, Musa (2008), “*Eski Türkiye Türkçesi Devresinde –IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine*”, Turkish Studies, Volume 3/3, p. 345-355, Spring 2008.
- ELBİR, Zekiye Gül (2000), *Gâyetü'l Beyân fî Tedbiri Bedeni'l-İnsan*, Salih bin Nasrullah (Giriş - İnceleme - Metin - Dizin), (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)
- ERDAĞI, Binnur (2000), *Tuhfe-i Mübârizî – Hekim Bereket (İnceleme - Metin - Sözlük)*, Ankara, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yay. İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1997), Ergin Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II (İndeks - Gramer)*, TDK yay. Ankara.
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

-
- GABAİN, A. Von (2003), *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın) TDK yay. Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990), *Türkçede -SA Şart Gerundiumu Üzerine*, Türk Dili, Sayı 467, s. 276 – 279, Kasım 1990.
- GÜLSEVİN, Gürer - Erdoğan BOZ (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi yay. Ankara.
- GÜVEN, Meriç (2009), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme*, Türklük Bilimi Araştırmaları, 26. Sayı, s. 109-141, Niğde, Güz-2009.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009a), Karaağaç Günay, *Dil Tarih ve İnsan*, Kesit yay. İstanbul.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009b), Karaağaç Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit yay. İstanbul.
- KARAHAN, Leyla (1994), *-sa –se Eki Hakkında*, Türk Dili, Sayı 516, s. 471-474, Aralık.
- KARAHAN, Leyla (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ yay. Ankara.
- KARAHAN, Leyla (2006), *Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi*, Turkish Studies, Volume 1/1, p. 1-12, Summer 2006.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yay. Ankara.
- KRAMER, Samuel Noah (2009), *Tarih Sümerde Başlar* (Çev. Hamide Koyukan), “*İlk İlaç Formülleri Kitabı*” s.86-91, Kabalcı yay. İstanbul.
- KÜÇÜKER, Paki (1994), *Yâdigâr-ı İbni Şerif (İnceleme - Metin - Dizin)*, Elazığ. (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

- Mütercim Âsım Efendi (2009), *Burhân-ı Katı*, (Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), TDK. yay. Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1985), “*Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri*” Belleten TDK yay. s.89-130. Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1990), *Müntehâb-ı Şifâ I (Giriş - Metin)*, Hacı Paşa TDK yay. Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1998), “*XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı*”, *Kebikeç*, Yıl: 3, S.6. s. 157-168, 1998.
- ÖNLER, Zafer (1999), *Müntehâb-ı Şifâ II (Sözlük)*, Hacı Paşa Simurg yay. İstanbul.
- ÖNLER, Zafer (2004), “*XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları*” *Kebikeç*, S.18, s.273-301.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2001), *Kitâbü'l Mühimmât*, AKM yay. Ankara.
- ÖZTÜRK, Mürsel (2001), *Farsça Dilbilgisi*, Murat Kitabevi yay. Ankara 2001.
- Redhouse Sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce, Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1999.
- RONAN, Colin A. (2005), *Bilim Tarihi* (Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergür), TÜBİTAK yay. Ankara.
- SARI, Mevlüt (1982), *El-Mevârid- Arapça – Türkçe Lûgat*, İpek yay. İstanbul.
- STEİNGASS, F. (2005) *Persian – English Dictionary*, Çağrı yay. İstanbul.
- SÜVEREN, Kenan – İlter UZEL (1988), “*İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış*”, *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s.126-142, İstanbul.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi (1984), *Türk Tıp Tarihi*, Bursa.

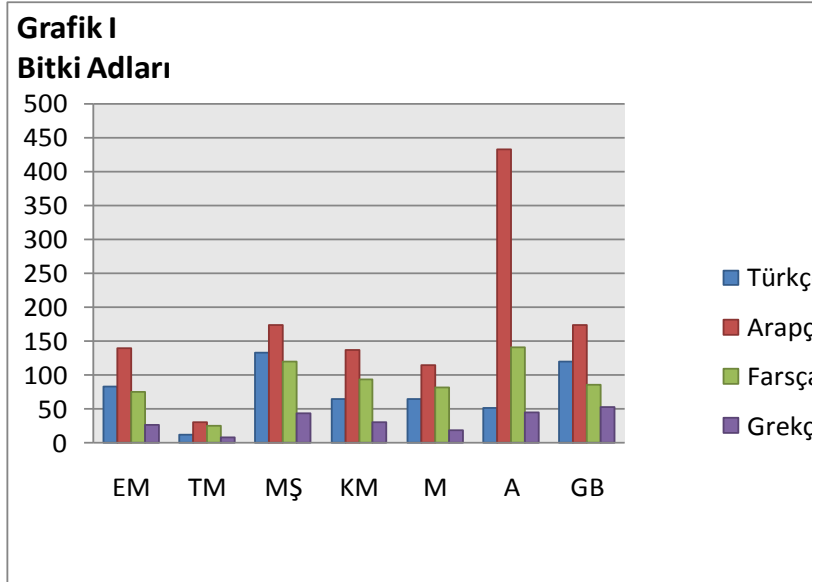
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

TEKİN, Talat (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK yay. Ankara.

ÜÇOKİ Necip (2004), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Multilingual yay. İstanbul.

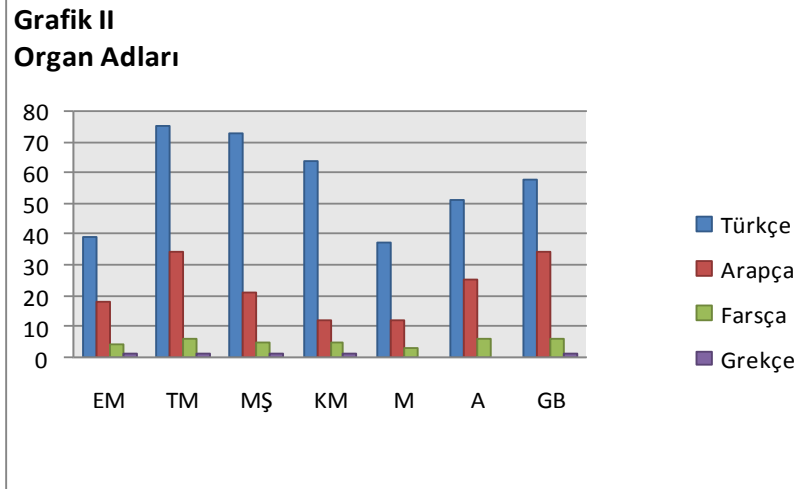
EKLER

	EM	TM	MŞ	KM	M	A	GB
Türkçe	83 (%26)	12 (%16)	133 (%28)	64 (%20)	65 (%23)	51 (%7)	120 (%28)
Arapça	140 (%43)	30 (%40)	174 (%37)	137 (%42)	114 (%41)	433 (%65)	174 (%40)
Farsça	75 (%23)	25 (%33)	120 (%26)	93 (%29)	81 (%29)	141 (%21)	85 (%20)
Grekçe	26 (%8)	8 (%11)	43 (%9)	30 (%9)	18 (%7)	45 (%7)	52 (%12)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

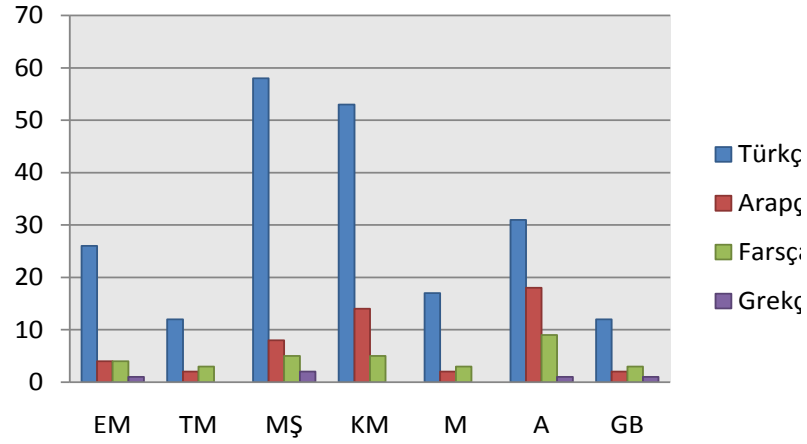

	EM	TM	MŞ	KM	M	A	GB
Türkçe	39 (%60)	75 (%65)	73 (%73)	64 (%78)	37 (%71)	51 (%57)	58 (%59)
Arapça	18 (%31)	34 (%29)	21 (%21)	12 (%15)	12 (%26)	25 (%35)	35 (%38)
Farsça	4 (%7)	6 (%5)	5 (%5)	5 (%6)	3 (%6)	6 (%8)	6 (%5)
Grekçe	1 (%2)	1 (%1)	1 (%1)	1 (%1)	0 (%0)	0 (%0)	1 (%1)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Grafik III
Hayvan Adları

	EM	TM	MŞ	KM	M	A	GB
Türkçe	26 (%79)	12 (%70)	58 (%79)	53 (%74)	17 (%77)	31 (%53)	12 (%70)
Arapça	4 (%12)	2 (%12)	8 (%11)	14 (%19)	2 (%9)	18 (%30)	2 (%21)
Farsça	4 (%6)	3 (18)	5 (%7)	5 (%7)	3 (%14)	9 (%15)	3 (%8)
Grekçe	1 (%3)	0 (%0)	2 (%3)	0 (%0)	0 (%0)	1 (%2)	1 (%1)